

Поликарпова Е.М. Хоһоонноохтук аабы. Учууталга көмө босуобуйа.

Кириитэ

Билигин уус-уран литератураны үөрэтиигэ үөрэнээччилэр айымньыны биир халыптаахтык, тэн таһымнаахтык ылыныыларыгар дьулуһууттан akkaастанан, oбo хас биирдии айымньыны тус бэйэтэ иэйиитинэн ылыныытын хаачыйар сорук турар. Бу сорук ситиһиллэр эйгэтэ үөскээтэбинэ эрэ, үөрэнээччи литература уруогар айымньылаахтык толкуйдуур, үлэлиир кыахтанар, кини ³й³-санаата, иэйиилэрэ сайдар суолга киирэллэр.

Айымньы ис номоһор, киэ² киэлитигэр киирбэккэ өй-сүрэх мөккүөрдэринэн тыынар тылларын ырытыспакка, онон өйү-сүрүбүмүбүһүннэрбэккэ эрэ, быһылааннары үрдүнэн батыһа аабы, биллэн турар, көдүүһэ кыра. Тус бэйэ иэйиитинэн, дириҥник ылыныыны ситиһиигэ уус-уран айымньы айылгытыгар дьүөрэ ньымалары туһаныы көдүүстээх. Онно, бастатан туран, уус-уран тыл, этии күүһүн, кэрэтин, кыабын, энин эгэлгэ өгүн ырытан ылынарга туһуламмыт ньымалар киирэллэр.

Ити тирэх санааттан сиэттэрэн, уус-уран айымньыны аабыны тэрийии ускуустуба айымньытын билсиһии, ырыты буоларынан, эмиэ ускуустубаҕа холоонноох өй-сүрэх үлэтин эрэйэринэн - айымньылаах, айар киилинэн ситиһиллэр кыахтаах.

Уус-уран аабынан дьарыктаныы, бастакытынан, аабааччыны айымньы ис айылгытыгар киллэрэр, өйүн-сүрүбүн түмэр, суруйааччы курдук уйулба хамсааһыныгар, иэйии араас умсулҕаныгар тиэрдэр, иккиһинэн, үөрэнээччилэр айымньылаахтык аабар, санарар, толкуйдуур, айар дьобурдара сайдыытын көбүлүүр.

Суруйааччыны сэргэ, учуутал уонна оѳолор айар үлэ алыбыгар ылларан, уус-уран айымньы ис киэлитигэр киирэллэр, ааѳар, ырытар, толкуйдаһар баѳалара улаатар. Уус-уран айымньы ис номоѳо, тылын күүһэ, этиитин эгэлгэтэ — барыта ааѳааччы болѳомтотугар ылыллар.

Уус-уран ааѳы тыл искусствотын көрүнгүн быһыытынан норуот тылынан уус-уран айымньытыттан тыллан үөскээбитэ, сайдыбыта саарбаѳа суох. Уус-ураннык санаран толоруу хас биирдии фольклор айымньыиын көрүнгүнэринэн уратыта биллэр. Остуоруйалааһын, сэхэргээһин (кэпсээһин), чабырѳахтааһын, олонголооһун бары тус бэйэлэрэ ураты көрүнгүрдээхтэр. Сахалы ааѳы төрүтүнэн норуот поэтической сүдү талаанын түмпүт улуу олонхобут толоруллуута буолуон сөп. Олонхолуу «куллугураччы» ааѳы сахалы ырыа, хоһоон уус-уран уратытыттан уонна норуот ырыалы энээритэн, кэрэтик дорѳооннору дьүөрэлээн санарар үөрүйэѳиттэн төрүттээх.

Олонхоһуттар, тойуксуттар тоѳоостоох кэмигэр кэпсээн куллугурата олороннор, санаалара, иэйиилэрэ ордук күүрэр, быыппастар түгэннэригэр эбэтэр араас геройдар ырыаларын (саналарын) толоруулары ыллаан киирэн бараллар. Сахалы барыллаах, төрүт уус-уран ньымаларынан айыллыбыт айымньылары ааѳарга, истээччигэ тиэрдэргэ, биллэн турар, сахалы дьүһүннээн ааѳы айымньы тылын номоѳунан, ураты кэрэтинэн, дьону абылыр күүһүнэн буолар.

Олонхо, тойук, оһуохай тиэкистэрин, А.Е. Кулаковскай, А.И. Софронов үгүс айымньыларын ааѳарга нууччалы силлабо-тонической ньыманан суруллубут айымньылары ааѳы классической ирдэбиллэригэр тирэѳирдэххэ, этэр ис санаалара, иэйиилэрэ, уус-уран кэрэлэрэ — барыта сүтэр, истээччигэ тийибэт

эбэтэр судургу ис хоһооно эрэ өйдөнөр таһымынан иилэниэн сөп. Учуутал норуот тылынан уус-уран айымһытын уонна Л. Е. Кулаковскай, А. И. Софронов поэзиялары илэтиигэ сахалы ааһыны өрө тутара, сахалы рийтимнээх ааһы холобурун оҕолорго билиһиннэрэрэ, онно үөрэтэрэ эрэйиллэр. Оччоҕунаа эрэ айымһылар этэр күүстэрэ ыччат дууһатыгар өтөн киирэн, иһийэ сытар иэйиилэрин уһугуннаран, кэрэҕэ, үйэлээххэ кынаттыа.

Үлэҕэ ырытыллыбыт санаалар холобур курдук толкуйдуурга тирэх буоллуннар диэн бэрилиннилэр. Пособие автор оскуолаҕа үлэлээбит уопутугар уонна бу үлэни анаан оскуолаларга уруок биэрэн чинчийиитин түмүктэригэр олобуран сурулуна.

Оскуолаҕа тыл уйулҕатыгар, ис номоҕор киллэриһ кыайтарбат. Тыл тыына (уйулҕата) болҕомтоҕо ылыллыбат буолан, оҕо тыл, уус-уран айымһы ис киллэтигэр кыайан киирбэт, ирдэнэн туох эрэ туһунан биллэрэр, кэпсиир тизкис эрэ быгытынан киир. Туох, ким туһунан кэпсэнэрин, ол хайдах түмүктэнэрин эбэтэр быһаарылларын эрэ болҕомтоҕо ылыы уус-уран тизкис 3л3р, оҕо тус бэйэтин ис санаатын, уйулҕатын таарыйбат, ол иһин киниэхэ ураты санааны, иэйиини уһугуннарбат. Туох туһунан кэпсэнэрин эрэ 3йг3 тутуу сотору кэминэн умнуулар, симэлийэр. Дьиһэр хас биирдии суруйааччыны, уус-уран айымһыны кытта кирсиргир - ураты долгутуулаах, олох эргииригэр ситэн-симэлийэн хаалбат, ирр, киги тыыннааһын тухары илгэлээх тыынынан сайар, ий-санаа угар, ураты, хатыламмат түгэн быгытынан киррлррррр, онно дьулугулууохтаах. Оскуолаҕа оҕо ааһытыгар программалан кррррррр айымһылар (тижистэр) – бары кэриэтэ киһи иэйиитигэр, уйулҕатыгар ураты дьайар кррррррр, кинини сырдатар, кэскиллээххэ, киһилиигэ, чэбдигириигэ тускулуур толору кыахтаахтар.

Ааһы уруогун сирр кыгалҕата - киги, кинини олоххо дьулуурдаах, тулуурдаах, ыраас, сырдык, кил ийдиһ-санаалаах буолуутугар кррррррр

сылайбакка, салгыбакка туруулагы.

Хайа ба[±]арар кэмIэ мiрэтии-иитии учуутал ки'и бы'ытынан уратытыттан тутулуктаах. Кини идэтигэр бэриниититтэн, о[±]о[±]о сыгыаныттан, хас биирдии о[±]отун кигилии отуорун алдыаппакка, сайыннараар эрэ улуу мiккiргэ турунуутуттан млэтин ситигиитэ тахсар. Мантан о[±]о[±]о таптал, кини киги быгыытынан сайдыытын суолун тобулууга турунуу, тирэх буолуу суола тэлиллэр. О[±]ону таптаабат киги - оскуола[±]a ip тулуйан млэлээбэт, млэлээбитин да игин тас кiстiмнi эрэ сырсар, дириI далаа'ыннаах дьайыы суолугар кыайан киирбэт.

Бигиги бу млэ[±]э, бастатан туран, уус-уран литератураны тыл искусствотын быгыытынан айылгытын, айыллыбыт ньымаларын, уйул[±]атын тутуган, сiрмiн уратыларыгар тирэ[±]ирэн айымньыны аа[±]ыыны, ырытыыны тэрийии ньымаларын чинчийии суолун тутустубут. Иккигинэн, о[±]олор саастарынан уратыларын учуоттаагыны тагынан, кинилэр толкуйдуур, иэйэр, ылынар кыахтарын таба тутан, санаалара арыллар, толкуйдара тобуллар, тыллара тахсар, сайдар, кигилии киги буолар тiрмiттэрин уурсууга дьулугууну бол[±]омто[±]о ыллыбыт. Ол аата мiрэнээччи киги быгыытынан iйi-санаата сайдыытыгар, сизрдээх ис турук, сырдык уйул[±]a оло[±]уруутугар туруннубут. Кигилии сизр сiрмiн бэлиэтэ – дьон иннигэр эппиэтинэстээх буолуу.

Россия м³рэхтээ'инин биир улахан кы'ал[±]атынан – аа[±]ыы култуурата тiм'мiтэ, дьон-сэргэ аа[±]ыыттан тэйиитэ буолла. Ол олох кэлтэччи биир ³ттiнэн балысхан сайдыыта, ол эбэтэр телекоммуникационной, информационной технология а²ардастыы кiм³нтээ'инэ, дьон ³й³-санаата, м³рэ[±]э, млэтэ ураты хайысхаламмытыттан да к³ст³р. Кырдык, били²²i ки'и ханнык ба[±]арар информацияны улахан эрэйэ суох, компьютер клавиатуратын табатык ту'анан булуон с³п. Ол, биллэн турар, табан, дьа'аллаахтык ту'анар буоллахха туох ку'а[±]аннаах буолуой? Ол эрэри информационной технология уонна ки'и сы'ыаныгар, ордук ³йд³р³-санаалара

кииллийэ, оннун, отуорун була илик о±олор улахан охсууну ылаллар. Бу ту'унан μ^3 рэх били²²и ис хо'оонун чинчийээччилэр, учууталлар, иитээччилэр, информационнай технологиянан тус дьарыктанааччылар араас та'ымнаах чинчийиилэрэ, суруйуулара туо'улууллар. Санаан, ырытан да $k^3rd^3xx^3$, билиини- k^3rcm^3 и a^2 ардас информация эрэ та'ымыгар ылыныы – ки'ини, ки'и уйул±атын, 3й мн, иэийитин сайыннарбат, $t^3tt^3pmt^3$ н – кэ±иннэриэн, туохха барытыгар холус, m^3rdm^3 нэн, халыан сы'ыан оло±уруутугар тиэрдсэн $s^3п$. “Мин о±ом интернет ба'ылаата, таптаабыт матырыйаалын сир шарын хайа ба±арар муннугуттан булар кыахтаах. Били²²и μ^3 рэх сайынна, урукку би'иги курдук литература $b^3\pm^3n^3$ и хасы'ар, ону ырытар, t^3m^3 эр наадата суох. Бы'атын - уонча $m^3n^3m^3t^3$ энэн ханнык ба±арар реферат, дакылаат, курсовой m^3l^3 элэр бэлэм буолаллар”,- диэн k^3m^3 н тутта о±о ту'унан этинии элбээтэ. О±о сырата-сылбата барбат, ордубут бириэмэтигэр таптаабытынан дьарыктаныа, m^3ksm^3 гэр эмиэ ити компьютер экранын иннигэр олоруо, онно лаппаахылаах (эбэтэр атын тэриллээх) уулусса±а s^3m^3 рэ сылдьан, $k^3rcm^3b^3t^3$ дьонун барытын кыдыйыа, очукуо $b^3\pm^3t^3$ н аахсыа, сити'ии $b^3\pm^3t^3$ н сити'иэ! Бу тугуй? Барыта – ки'ини кэ±иннэрэр, ки'илии бы'ыттан, сиэртэн тэйтэр, олох отуорун алдьатар $k^3str^3m^3$ лэр. Онтон ки'и-аймах m^3tm^3 эн m^3gc $m^3й$ элэр тухары кэрэ'элээбит мындыра (философията), ки'иэхэ $^3'м$ буолбакка, тапталы иитийэхтиир, ки'и, олох, $k^3^2m^3$ л ту'угар туруула'ар сырдык сыдыайдаах $^3rk^3$ н $^3lb^3t$ 3й уята буолбут уус уран айыылар аа±ыллыбат, m^3c хос курдуу тимир болгуо сыабынан $s^3llm^3b^3t$ гына $^3p^3$ $s^3p^3n^3$ н хаалылар. Бу омуннаан, ханалытан этии буолбатах, бу, хомойуох и'ин, $b^3m^3m^3$ $^22m^3$ k^3mm^3t чахчыта, иэдээнэ. Би'иги, учууталлар, бу балысхан охсууну утары туран охсу'ар биир суоллаахпыт. Ол – о±олорбут, кэнчээрилэрбит барахсаттар кэлэр кэскиллэрин сырдык, чэбдик $^3ttm^3$ гэр тардар – **норуот тылынан уус-уран айыылар уонна уус-уран литература.**

Биллэн турар, бу кинигэ учууталга анаарын бы'ытынан ити соругу

кини иннигэр туруорабыт, ис дьи²эр да±аны, о±о оскуола±а м³рэнэр уон сылын устата мтм³ учуутал мгм'м о²оруон, дьиэтигэр соччо табыллыбат о±ону да мтм³кэн ки'и суолугар мктэннэриэн с³п. Онтон сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн, т³р³ппцттэр олох араас кэдэрги, халыан охсууларыгар о±устарбат дьону иитэн та'аараллар, т³р³ппцт оруола – т³рмт, тирэх. Сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн хайаатар да аа±ыыны ³р³ тутар биир смрмн уратылаах буолар. Т³'³ да бириэмэтэ суох аатырбыттарын и'ин, о±олорун кытта ³рмц, млэлэрин н³²м³ эмиэ алтыспыт, сэ'эргэспит, смбэлэспит буолаллар. Ки'ини, о±ону иитиигэ анал чаас, кмн-дьыл наадата суох, т³р³ппцт бэйэтэ сырдык, млэ'ит, кинигэни аа±ар буолла±ына – о±ото эмиэ ол тускулаах буолара саарбахтаммат. Ұмс мтм³кэн ки'илии сиэрдээх, млэ'ит дьон – бары кинигэни, уус-уран литератураны басты² до±ордорунан, смбэ'иттэринэн ааттыыллар. То±о?

То±о бмгмн Россия ийэ хотун Ч³мч³к³ ³йд³³х дьоно “нечитающая Россия стала невежественной, безнравственной, криминальной”- диэн смрэхтэринэн ха'ыытыылларый, то±о Россияны аа±ыы эрэ быы'ыыр кыахтаах диэн тммгм о²ороллоруй? Бу ту'унан учуутал ырытан, ыатаран толкуйдуура, кэнчиэрэ ыччаты аа±ыы суолугар киллэрэр тус суоллар тобулунара эрэйиллэр. Бу кинигэ онно тирэх, кмс-к³м³ эрэ буолуо. Онтон учуутал бэйэтэ эмиэ кмннээ±инэн олорор, аахпат, сайдыбат буолла±ына, бу кинигэ ту'ата суох, тугу-тугу млгмнэйбиттэрий диэн бол±омто±о ылыа суо±а.

И. Бродскаяй 1987 сыллаахха нобелевскай бириэмийэ±э харда тылыгар духуобунас алларыйыыта аахпат буолууну кытта бы'аччы ситимнээ±ин, ки'и-аймах кинигэттэн тэйиитэ, кинигэни аахпат буолуута – биирдэм ки'ини эрэ буолбакка бмтмн нацияны, норуоту алдьархайга тиэрдэр содуллаа±ын бэлиэтээбитэ. Бмтмн норуот оло±о, историята сатарыйыытыгар тиэрдэн с³п тммктээ'инэ сэрэхэдитэр. Т³'³ да ити XX мйэ 80-с сылларыттан би'иги дойдубутугар, аан дойдуга саамай басты² аа±ааччы дьонноо±унан аатырар

сиргэ, ч³мч³к³ дьоммут (В.Ф. Асмус, И. Бродская, Разумнай, В.А. Левин, Д.И. Лихачев, В.А. Левидов, Т.Д. Полозова о.д.а.), гуманитарнай ³й-санаа норуот, ки'и сайдытыгар бы'аарар суолталаа±ын бэлиэтээн, духуобунас, култуура, литература суолтатын ту'унан туруорса, бы'арса сатаабыттарын мрдмнэн бмгмн, бу ХХ1 мйэ са±аланытыгар би'иги аахпат, суруйбат кэри²нэммит дойдуга олоробут. Ону барытын социальнай-экономическай тм'м, кы'ал±а дьайытын, переходной кэм к³стмтмн эрэ курдук сыаналыыр табыллыбат. Ы³рэхтээ'ин ис хо'оно, тускулара итиннэ улахан бы'аарар суолталаахтар. Аа±ыы култууратын тм'мтэ учууталтан бы'аччы улахан тутулуктаах. Аа±ар дьо±уру сайыннарыыга утумнаахтык млэлэ'эр учуутал м³рэппит о±олоро мтм³ ки'и буола улааталлар, м³рэ±и, идэни ба'ылыыллар.

Би'иги, учууталлар, уус-уран литература ки'ини ки'и о²орор, чуолаан кини духуобунай, сиэрдээх ³рмттэринэн оло±у олорор тускутун м³скэтэр кмс буоларын бэркэ билэбит, истэбит, сэргиибит эрэри, оскуола±а, уроокка киирдэхпитинэ, то±о эрэ ону табан тэрийбэппит, кырачаан дуу'атын, уйул±атын кытта млэлиирбитин та'ыччы умнубут курдук буолабыт.

Бастагы тм'мэх. Айымнылаах аа±ыы – уустук ³й-сирэх млэтэ

1 орук. Айымнылаах аа±ыы - ки'ини иитии, сайыннарыы сирмнэ

Россия м³рэхтээ'инин биир улахан кы'ал±атынан – аа±ыы култуурата тм'мтэ, дьон-сэргэ аа±ыыттан тэйиитэ буолла. Ол олох кэлтэччи биир ³тмнэн балысхан сайдыыта, ол эбэтэр телекоммуникационной, информационной технология а²ардастыы км³нтээ'инэ, дьон ³й³-санаата, м³рэ±э, млэтэ ураты хайысхаламмытыттан да к³ст³р. Кырдык, били²²и ки'и ханнык ба±арар информацияны улахан эрэйэ суох, компьютер клавиатуратын табатык ту'унан булуон с³п. Ол, биллэн турар, табан, дьа'аллаахтык ту'анар буоллахха туох ку'а±аннаах буолуой? Ол эрэри

информационнай технология уонна ки'и сы'яаныгар, ордук ³йд³р³-санаалара кииллийэ, оннун, отуорун була илик о±олор улахан охсууну ылаллар. Бу ту'унан ^μрэх били²²и ис хо'оонун чинчийээччилэр, учууталлар, иитээччилэр, информационнай технологиянан тус дьарыктанааччылар араас та'ымнаах чинчийиилэрэ, суруйуулара туо'улууллар. Санаан, ырытан да к³рд³хх³, билиини-к³р³м³н³и а²ардас информация эрэ та'ымыгар ылыныы – ки'ини, ки'и уйул±атын, ³й³м³, иэийитин сайыннарбат, т³тт³р³м³т³н – кэ±иннэриэн, туохха барытыгар холус, мрд³нэн, халыан сы'ян оло±уруутугар тиэрдсэн с³п. “Мин о±ом интернет ба'ылаата, таптаабыт матырыйаалын сир шарын хайа ба±арар муннугуттан булар кыахтаах. Били²²и ^μрэх сайынна, урукку би'иги курдук литература б³±³н³и хасы'ар, ону ырытар, т³мэр наадата суох. Бы'атын - уонча м³н³м³тэнэн ханнык ба±арар реферат, дакылаат, курсовой м³лэлэр бэлэм буолаллар”,- диэн к³м³н тутта о±о ту'унан этиини элбээтэ. О±о сырата-сылбата барбат, ордубут бириэмэтигэр таптаабытынан дьарыктаныа, мкс³м³гэр эмиэ ити компьютер экранын иннигэр олоруо, онно лаппаахылаах (эбэтэр атын тэриллээх) уулусса±а с³м³рэ сылдьан, к³р³с³м³т дьонун барытын кыдыйыа, очукуо б³±³т³н аахсыа, сити'ии б³±³т³н сити'иэ! Бу тугуй? Барыта – ки'ини кэ±иннэрэр, ки'илии бы'ыттан, сиэртэн тэйтэр, олох отуорун алдьатар к³с³т³м³лэр. Онтон ки'и-аймах м³т³мэн м³г³с м³йэлэр тухары кэрэ'элээбит мындыра (философията), ки'иэхэ ³'м буолбакка, тапталы иитийэхтиир, ки'и, олох, к³²м³л ту'угар туруула'ар сырдык сыдыайдаах ³рк³н ³лб³т ³й уйата буолбут уус уран айыылар аа±ыллыбат, мс хос курдуу тимир болгуо сыабынан с³л³м³бэт гына ³р³ с³р³н³н хаалылар. Бу омуннаан, ханалытан этии буолбатах, бу, хомойуох и'ин, б³м³²м³ к³м³м³т чахчыта, иэдээнэ. Би'иги, учууталлар, бу балысхан охсууну утары туран охсу'ар биир суоллаахпыт. Ол – о±олорбут, кэнчээрилэрбит барахсаттар кэлэр кэскиллэрин сырдык, чэбдик ³тт³м³гэр тардар – **норуот тылынан уус-уран айыылар уонна уус-уран литература.**

Биллэн турар, бу кинигэ учууталга ананарын бы'ытынан ити соругу кини иннигэр туруорабыт, ис дьи²эр да±аны, о±о оскуола±а м³рэнэр уон сылын устата мтм³ учуутал мгм'м о²оруон, дьиэтигэр соччо табыллыбат о±ону да мтм³кэн ки'и суолугар мктэннэриэн с³п. Онтон сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн, т³р³ппцттэр олох араас кэдэрги, халыан охсууларыгар о±устарбат дьону иитэн та'араллар, т³р³ппцт оруола – т³рмт, тирэх. Сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн хайаатар да аа±ыыны ³р³ тутар биир смрмн уратылаах буолар. Т³'³ да бириэмэтэ суох аатырбыттарын и'ин, о±олорун кытта ³рм, млэлэрин н³²м³ эмиэ алтыспыт, сэ'эргэспит, смбэлэспит буолаллар. Ки'ини, о±ону иитиигэ анал чаас, кмн-дьыл наадата суох, т³р³ппцт бэйэтэ сырдык, млэ'ит, кинигэни аа±ар буолла±ына – о±ото эмиэ ол тускулаах буолара саарбахтаммат. Ұмс мтм³кэн ки'илии сиэрдээх, млэ'ит дьон – бары кинигэни, уус-уран литератураны басты² до±ордорунан, смбэ'иттэринэн ааттыыллар. То±о?

То±о бмгмн Россия ийэ хотун Ч³мч³к³ ³йд³³х дьоно “нечитающая Россия стала невежественной, безнравственной, криминальной”- диэн смрэхтэринэн ха'ытыылларый, то±о Россияны аа±ыы эрэ быы'ыыр кыахтаах диэн тммгм о²ороллоруй? Бу ту'унан учуутал ырытан, ыатаран толкуйдуура, кэнчиэрэ ыччаты аа±ыы суолугар киллэрэр тус суоллар тобулунара эрэйиллэр. Бу кинигэ онно тирэх, кмс-к³м³ эрэ буолуо. Онтон учуутал бэйэтэ эмиэ кмннээ±инэн олорор, аахпат, сайдыбат буолла±ына, бу кинигэ ту'ата суох, тугу-тугу млмгмнэйбиттэрий диэн бол±омто±о ылыа суо±а.

И. Бродскаяй 1987 сыллаахха нобелевскаяй бириэмийэ±э харда тылыгар духуобунас алларыйыта аахпат буолууну кытта бы'аччы ситимнээ±ин, ки'и-аймах кинигэттэн тэйиитэ, кинигэни аахпат буолуута – биирдэм ки'ини эрэ буолбакка бмтмн нацияны, норуоту алдьархайга тиэрдэр содуллаа±ын бэлиэтээбитэ. Бмтмн норуот оло±о, историята сатарыйытыгар тиэрдэн с³п тммктээ'инэ сэрэхэдитэр. Т³'³ да ити XX мйэ 80-с сылларыттан би'иги

дойдубутугар, аан дойдуга саамай басты² аа±ааччы дьонноо±унан аатырар сиргэ, ч³мч³к³ дьоммут (В.Ф. Асмус, И. Бродская, Разумная, В.А. Левин, Д.И. Лихачев, В.А. Левидов, Т.Д. Полозова о.д.а.), гуманитарнай ³й-санаа норуот, ки'и сайдытыгар бы'аарар суолталаа±ын бэлиэтээн, духуобунас, култуура, литература суолтатын ту'унан туруорса, бы'аарса сатаабыттарын мрдмнэн бмгмн, бу ХХ1 мйэ са±аланытыгар би'иги аахпат, суруйбат кэри²нэммит дойдуга олоробут. Ону барытын социальнай-экономическай тм'м, кы'ал±а дьайытын, переходной кэм к³стмтмн эрэ курдук сыаналыыр табыллыбат. Ы³рэхтээ'ин ис хо'оно, тускулара итиннэ улахан бы'аарар суолталаахтар. Аа±ы култууратын тм'мтэ учууталтан бы'аччы улахан тутулуктаах. Аа±ар дьо±уру сайыннарыыга утумнаахтык млэлэ'эр учуутал м³рэппит о±олоро мтм³ ки'и буола улааталлар, м³рэ±и, идэни ба'ылыллар.

Би'иги, учууталлар, уус-уран литература ки'ини ки'и о²орор, чуолаан кини духуобунай, сиэрдээх ³рмттэринэн оло±у олорор тускутун м³скэтэр кмс буоларын бэркэ билэбит, истэбит, сэргиибит эрэри, оскуола±а, уроокка киирдэхпитинэ, то±о эрэ ону табан тэрийбэппит, кырачаан дуу'атын, уйул±атын кытта млэлиирбитин та'ыччы умнубут курдук буолабыт.

Сайыннарыылаах система, чуолаан Эльконин-Давыдов теорията м³рэхтээ'и²² кмскэ киирдэ, бу методиканан м³рэтэр, млэлиир учуутал элбээтэ. Компьютер, аудио-видео техниката сайдан, били²²и о±о аа±ар интэриэ'э биллэр намы'ах. Ол и'ин бу ти'ик сонун смрээнин аа±ы уруогар о±ону интэриэ'иргэтэр, бол±омтотун тардар сыалтан киллэрэр учуутал уопута кмс.

Сайыннарыылаах ти'игинэн млэлиир учууталларга Кудина Г.Н., Новлянская З.Н. «Литература – эстетическэй цикл предметэ» диэн методическай пособиелара улахан тирэх буоларын ту'унан научнай-методическай сурунаалларга элбэхтик суруйаллар. Ма²найгы кылаастан

са±алаан, салгыы иккис, $\mu^1\mu^2$, t^3rd с кылаастарга ту'анар кыяхтаахтарын бэлиэтииллэр.

Тиэкис – аа±ыы уруогун матырыйаала, μ^3 рэнээччи уонна учуутал бол±омтолорун ууар сүрүн предметэ. Манна «Ааптар – уус-уран тиэкис – аа±ааччы» этиллэр μ^2 с 3 йд 3 бүл ыкса сибээстээхтик, ситимнээхтик сылдыаллар. Чинчийи предметэ – уус-уран айымньы, айымньы геройа. Суруйааччы уонна аа±ааччы биир санаа±а киирэн, эстетическэй 3 ттүн k^3rd^{33} н булан, уус-уран уобара'ы μ^3 скэтэллэр. Ааптар уонна аа±ааччы уус-уран уобара'ы икки 3 ттүттэн айан тиэкис тиэмэтин, сүрүн санаатын тула диалог та'араллар. Ааптар уонна аа±ааччы μ лэтэ – айар μ лэ, то±о диэтэххэ ааптар да±аны, аа±ааччы.

Аа±ыы уругар уус-уран айымньыны кытта μ лэ ньымалара о±о интэриэ'ин мүдэтэр, толкуйдуур дьо±урун, сатабылын сайыннарар. Ұлэни түмүктээн кылааска и'итиннэрэн аа±ыы, сыаналыы μ^3 рэтии булгуччулаах 3 рүт. Түмүгэр о±о ааптар да, аа±ааччы да, критик да буола сайдар. Ааптар уонна аа±ааччы айар μ лэлэрэ та'арыылаах буоларын ту'угар литература теориятын ту'унан били'иннэрии о±ону толкуйдуурга μ^3 рэтэр, тылын- 3 'үн сайыннарар, бэйэ быраабылатын о 2 оруу о±ону интэриэ'иргэтэр, угуйар.

«Ааптар» сыалын-соругун арыар ньыма μ чүгэй 3 рүтэ: хо'оону, остуоруйаны, кэпсээни аа±арга(-ыыга) о±о бол±омтотун айымньы ис хо'оонугар, тыллар лексическэй суолталарынан майгы-сигили 3 ттүн ырытан, μ чүгэйи-ку'а±аны арааран бы'аартара μ^3 рэтэр. Ол курдук μ^3 рүмү, хомойууну, ким сүргэтэ $k^3t^3\pm\mu ll\mu b\mu t\mu n$, санаата түспүтүн, геройдуу бы'ыыламмытын, кыы'ырбытын-уордайбытын, ки'иргээбитин, санаа уларыыытын тонолуппакка s^3pk^3 этэ μ^3 рэнэр. «То±о маннык буолла?» диэн боппуроска о±олор уруок ахсын бэйэлэрин санааларын, толкуйдарын, айымньыны хайдах ылыналларын а'а±астык этэ μ^3 рэнэллэр.

«Аа±ыы култуурата» диэн 3 йд 3 бүл баарын о±о ма 2 найгы кылаастан билэ μ^3 рэнэр. Аа±арыгар дор±оо 22 о бол±ойоро, атынынан солбуйбата,

у'атыга, хо'ула'ыга ордук бол±омтону уурара ирдэнэр. Бу тугэннэри тутуспат о±о дьй²нээх аа±ааччы буола у'уйулубата бэлиэтэнэр. Ол и'ин о±о сыы'ата суох аа±арга, аахпытын тута ырытан кэпсииргэ бэлэмнэнэр. Итини тэ²э аа±ар тэтимэ түргэтиир, т³рдис кылаа'ы б'үтэрэригэр кудуччу, хо'оонноохтук, ³йд³б'үллээхтик аа±ар буолара саарбахтаммат.

Бүгүн нуучча оскуолатыгар аа±ыы уруога икки хайысханы туту'ар:

1/ В.Г. Горецкай уонна Л.Ф. Климанова “Литературное чтение”, О.В. Джежелей “Чтение и литература”, О.В. Кубасова “Литературное чтение”, Р.Н. и Е.В. Бунеевтар “Программа по чтению и начальному литературному образованию для 1-4 классов общеобразовательной школы” программаларынан о±о аа±ар м³р'ийэ±э олохсуйар уонна сайдар, уус-уран тиэки'и ылына м³рэнэр, бэйэ аа±ар бастакы сатабыла ууруллар.

2/ Оттон Г.Н. Кудина и З.Н. Новлянская “Литература как предмет эстетического цикла”, В.А. Левин “Начальное литературное образование” программалара, Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко гуманитарнай кылаастарга уонна оскуолаларга аналлаах “Азбука словесного искусства” программалара м³рэнээччи литератураны дири²ник билиитин кыра кылаастан олохсутары бол±омто±о ылаллар.

Ити икки хайысха бол±омто±о тутар киин боппуруостара аа±ааччыны иитии буолар. Маннык сыалы-соруугу бэйэлэрин программаларыгар О.В. Джежелей, Р.Н. и Е.В. Бунеевтар, Г.Н. Кудина и З.Н. Новлянская туту'аллар. Оттон В.А.Левин, Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко программаларыгар литератураны искусство к³рм²үн бы'ытынан айымньыны чинчийэр, ырытар м³р'ийэ±и к'үскэ туруораллар.

Л.В.Занков сайыннарыылаах м³рэхтээ'инин ти'игэр оло±уран методист З.И.Романовская тулалыыр эйгэни уус-уран айымньы араас к³рм²эр оло±уран м³рэтэр санааны этэр. Оттон В.Г. Горецкай уонна Л.Ф. Климанова программаларыгар литературоведческой принцип с'үрүннүр суолтаны ылар.

Литературнай м³рэхтээ'ин ма²найгы с'ү'м³х оскуола±а булгуччу киирэн

турар. Инники этиллибити учуоттаан туран, ма²найгы с^м’м³х саха оскуолатыгар аа±ыы уруогун ис хо’ооно кэ²иэхтээх, байыахтаах, м³рэнээччи оло±у с³пк³ к³рүмтэ кыра кылаастарга олохсуйуохтаах.

£сс³ да аа±а м³рэнэ илик, аа±ыыга уопута суох ма²найгы кылаас о±отугар ти’иктээх литературнай билии олохсутар уустуга ³йд³н³р. Манна хайа ба±арар предмеккэ курдук бэлэмниир (пропедевтика) т^м’мэх киирэрэ оруннаах.

Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко программаларыгар бу т^м’мэх ”Слово” диэн ааттанар. Ааптардар бу кэми добуочча ырыталлар. Бу кэм²э м³рэнээччи уус-уран айымньыны истэр эрэ, фольклор араас к³рүм²э хото киирэр. Т^м’мэх с^мрүн сыала-соруга – о±ону истээччи оруолуттан уус-уран тиэкискэ сыыйа киллэриигэ к³м³л³’мү. О±о урут истибит, билэр айымньыта бу кэрдиискэ улахан оруоллаах.

Оттон В.А. Левин программатыгар бу кэм ”Первая ступень начального литературного образования” дэнэр. О±олор бэйэ-бэйэлэрин кытта бодору’уулар, айан оонньуулар - млэ с^мрүн к³рүм²э. С^мрүн усуллубуйанан о±о оонньууга, кэпсэти’иигэ к³хт³³хтүк кыттыта аа±ылар. Бу т^м’мэххэ учуутал бол±омтотун о±о т³’³ к³хт³³хтүк уру’уйдуурун, мэ’ийэрин, айарын к³р³р, кэпсэти’эр. В.А.Левин бу т^м’мэ±ин “Что читаем, в то играем” диэн ааттыыр. С^мрүн ту’анар матырыйаала – эмиэ фольклор араас к³рүм²э, о±о ырыата.

О.В. Джежелей ”Первое знакомство” диэн учебнига 7-8 саастаах о±о±о бастакы литературоведческэй ³йд³бүллэри олохсутарга аналлаах, фольклор кыра к³рүм²э хото туттуллар, араас эрчиллиилэри, соруудахтары толороллор, норуот тылынан уус-уран айымньытын, хо’оонунан тиэкис уратытын билсэллэр.

Г.Н. Кудина уонна З.Н. Новлянская программаларыгар ааптары уонна аа±ааччыны кытта толору, киэ² далаа’ыннаах кэпсэтии(диалог) ыытыллар. С³пт³³х кэпсэти’ии тахсарын ту’угар аа±ааччы икки с^мрүн

соругу бы'аара м³рэниэхтээх: ааптар хара±ынан айымньыны таба к³рм³хтээх; бэйэтин оло±ор чуга'атыахтаах.

Инники этиллибиккэ оло±урдахха, фольклор кыра кээмэйдээх к³рм²нэрэ литературнай м³рэхтээ'и²²э бэлэмниир уонна аа±арга м³рэтэр табыгастаах матырыйаал. Тиэкис кээмэйэ кыра буолан о±о ыарыр±аппат, тиэки'и бмтннцм аа±арга дьулу'ар. Ис хо'оонунан мксн о±о билэр, истибит тыллара буолаллар. Маны та'ынан о±о±о аналлаах хо'ооннор хото туттуллаллар. Манна о±о ритм, рифма, тыа'ы мтктм³йд³бмлн билэллэр.

Тммктээн эттэххэ, нуучча оскуолатын программаларыгар аа±ыыга м³рэтии бастакы хардыта уонна литературнай м³рэхтээ'и²²э бэлэмнээ'ин балачча ти'иктэммит.

Оттон “Айымньылаах аа±ыы” диэн тугуй? В.Ф. Асмус аа±ыыны см²кэн³й млэтинэн, айар, айымньылаах млэнэн ааттаан, “Чтение как труд и творчество” диэн дири² далаа'ыннаах улахан млэни суруйбута. Ыгмстэр³йд³бмллэринэн, уус-уран айымньыны аа±ыы ки'и иллэ² кэмин дьарыга, сынньанарга, бириэмэни ытарга то±оостоох, мтм³кэн дьарык. Биллэн турар, оннук. Ол эрээри иллэ² кэми табатык ту'аныыттан са±алаан, биллэр б³лм'м³к В.Ф. Асмус бэлиэтиирин курдук,³й³рк³н³ тиллэр, иэйии исти²э, дири²э у'уктар, улуу суруйааччылары кытта тыыннаахтыы алты'ар тугунан да солбуллубат -³й-смрэх м³ккм³рм³рмк³тэр, уйул±а чэбдигириитигэр тиэрдэр мтм³ тгэн. Ол гынан баран, аа±ааччы эрэ барыта ити тмгэ²²э тийбэт, суруйааччы эрэ барыта итинник та'ымнаах тылынан айыыны ситиспэт. Дьм² тыл искусствота оло±у, дьону, бы'ыыны-майгыны ки'и (аа±ааччы) тыыннаахтыы, айымньы и'игэр киирэн, ааптары кытта тэ²инэн иэйэн-куойан,³ймн-санаатын сынньан ылынар кыа±ын м³скэтэр.

Айымньылаах аа±ыыны сайыннарыыга т³рмт к³рм³ бы'ыытынан манныктары бэлиэтиибит: бастатан туран, аа±ыыны тэрийиигэ киги ймн-санаатын, уйул±атын у'угуннарыы хайысхатынан салайтарыы к³дьм³стээх, икки'инэн, о±олор уйул±аларын смрмннцмр к³стм³лэри таба тутуу, о±о ис

сүрээтгэн толкуйдуур, са²арар, суруйар, айар эйгэтин ү³скэтии сити'иллиэхтээх. Ол эбэтэр т³рүт к³рүм (гипотеза, концепция) тускута манньк буолуон с³п: аа±ааччы бы'ыытынан сайыннарыы аа±ыыны к³±мүрү айымньылаах аа±ыы ньымаларын ү³рэнээччи тылынан айар кыа±ын арыйар ньымалары кытта тэ'инэн дьү³рэлээн ту'аныынан сити'иллиэн с³п.

Бу т³рүт к³рүм, биллэн турар, тус о±о уратыларын, айыл±аттан бэриллитин к³стүмлэрин, ис турук, эмоциональнай сайдыытын уратыларын, туругун бол±омто±о ыллахха, онно тирээ±ирэн кини тус сайдар суолун умдаардаатахха сити'иилээх буолуо. Маны барытын уус уран тылынан айыы айылгытын, ньымаларын кытта сатабыллаахтык дьү³рэлээн аа±ыыны тэрийии эрэйиллэр. Ол эбэтэр уус-уран айымньыны аа±ыыны уустук 3й-сүрэх үлэтин бы'ыытынан сыаналаан, о±о аа±ар дьо±урун сайыннарыыга айымньылаахтык, ти'иктээхтик сы'ыанна'ыы эрэйиллэр. О±о аа±ар дьо±ура сайдыта, уус-уран айымньыны аа±ыыга тардыстылаах буолуута - кини ү³рэх бары биридьимиэттэригэр сити'иилээхтик дьарыктаныытын т³рүтүнэн буолара 3йд³н³р.

Айымньылаах аа±ыыга ү³рэнээччи (аа±ааччы), суруйааччы уонна уус-уран уобарас (айымньы) санаалара (толкуйдара), сүрэх, уйул±а хамсаа'ына, тыла алты'аллар. Ол эбэтэр айымньылаах аа±ыы - уустук 3й-сүрэх алты'ыытын тускулуур, суолун-ии'ин тобулар ньымалары ырытыыны, к³дьүмүстээхтик та²ан ту'аныыны эрэйэр. Уус-уран тиэкси аа±ыыны, ырытыыны тэрийиигэ, биллэн турар, бы'аарар оруолу айымньы айылгытын сүрүннүмүр ньымалар ылаллар. Ол ханнык ньымаларый?

Суруйааччы, поэт ис сүрээтгэн долгуйбут, 3йүн сынныбыт проблематыгар, тиэмэтигэр эрэ дьы² тыл искусствотын кэри²эр киирэр айымньыны т³р³т³р. Айымньыга кини 3йүн күм'э, уйул±атын ис дьы²э, ыарыта, ырыата т³рүт буолар. Ол аата - айымньыны били'иннэриигэ, аа±ыыга эмиэ о±о уйул±атын, 3йүн-толкуйун тиэкис эйгэтигэр, 3йүгэр

толкуйугар чуга'атыы, киллэрийи сити'иллиэхтээх. Оччо±уна эрэ м³рэнээччилэр уус-уран тизкискэ интэриэстэрэ у'уктар, аа±ар, толкуйда'ар санаалара кэлэр. Санаа кэлиитэ, у'уктуута – улахан суолталаах.

Иккис хардыы - айымньы тылыгар-³мгэр кириийи, суруйааччы ³ймн-толкуйун ыры²ала'ыы, тизкси кытта дыаныардаах млэ.

¥'мс хардыы - ³й-сирэх млэтин дирэ²этии, м³рэнээччини чинчийэр, айар кэри²нээх толкуйга, млэ±э тускулаа'ын.

Ма²найгы кылаас иккис а²арыттан сирүн бол±омто аа±ыы м³рйэхтэрин (сатабылларын) олохсутууга ууруллар. См'м³±м мргмлдм холбоон, бмтүн тылынан (2-3 см'м³хтээх тылы) с³пк³ аа±ар, тыл суолтатын ис хо'оонунан сирдэтэн ³йдмр кыахтанар. Тизкис ис хо'оонунан ыйытыыга кинигэ тылынан эпипиэттэ'эр, кэпсэтиигэ толору кыттар кэри²нэнэр. Манна, биллэн турар, ма²найгы кылаас о±отун уйул±атын сирүн уратытын бол±омто киинигэр ылыы эрэйиллэр. Кини “эгоцентрическэй” эйгэтин, оло±у тус бэйэтин тулалыыр чугас дьонунан, айыл±анан, кыылынан-см³лүнэн ылыныыта кмстээ±ин, ордук иэйиитинэн олорорун, ырытан, ыара²натын, толкуйдаан (логическай, прагматическай толкуй) оло±у ылынар, олорор кыа±а ситэ сайда илигин - барыта тизкси кытта млэни тэрийии хайысхатын тускулуохтаах. Оччо±о эрэ о±о тус бэйэтин ыырыттан тулалыыр эйгэни, дьону-сэргэни, бы'ыны-майгыны, сы'ыаны, дьон ис туругун ту'унан толкуйдуурга салаллар кыахтаах, толкуйа а'ылынна±ына, са²ата тахсар, кэпсиир, сэ'эргэ'эр та'ым²а киирэр, ³сс³ айымньылаах, айар санаата у'уктуон с³п.

Ол эбэтэр Л.Н. Толстой бэйэтэ аа±ааччы бы'ытынан сайдарыгар, кыра ки'и тус бэйэтигэр сы'ыаран тизкси ылынарын то'о±олоон бэлиэтээн турардаах: “Я находил в себе все описываемые страсти и сходство со всеми характерами и с героями, и с злодеями каждого романа, как мнительный человек находит в себе все признаки всех возможных болезней, читая медицинскую книгу”. Онтон Яснай Поляна±а баа'ынайдар о±олорун м³рэтэр

кэмигэр дидактика биир т³рүтүн чопчулаабыта, хас да сыл устата Пушкин айымньыларын м³рэтэ, биллэрэ сатаатым да, о±олор олох кыайан ³йд³³б³тт³р, ылымматтар, онтон о±олор эйгэлэригэр киннэтэ баар ырыаны, остуоруйаны, сэ'эни, таабырыннары, ³с хо'ооннорун м³рэххэ киллэрбитигэр, м³рэнээччилэрэ ки'и с³±м³н курдук түргэнник ³йдүр, тылыттан тылыгар тү'эрэн кэпсиир, ³сс³ бэйэлэрэ айар, суруйар та'ым²а тахсыбыттарын ту'унан суруйар. О±о уйул±атыгар, ³ймгэр-санаатыгар баар, тыыннаах к³стүмлэри ойуулуур, хо'уйар уус-уран айымньылары били'иннэрии – кини аа±ар, уус-ураннык толкуйдуур, са²арар, тылынан айар дьо±ура сайдарыгар т³рүт буоларын улуу суруйааччы, педагог бэлиэтиир.

Айар дьо±уру сайыннарыыга үлэлэ'ии. Манна, бастатан туран, аа±ар дьо±уру сайыннарар хо'оонноохтук аа±ыы ньымалара киирэллэр. Хо'оонноохтук аа±ыыны хара ааныттан тылынан уобара'ы айыы кэри²эр киллэрии к³дьүмүстээх. Ааптар тылын, тиекси тыыннаах тыл кэри²эр киллэрии – айар үлэ. О±о ³йг³ о²орон к³р³р дьо±урун сайыннарыы, о±о±о арыян биэрии таабырыннарга, ³с хо'оонноругар мчүгэйдик к³ст³р. Тылынан уонна уру'уйунан ойуулаа'ын ньмаларын ту'аныы суолталаах, ³йг³ о²орон к³р³р дьо±уру сайыннарар. Ёсс³ тиекси сайыннарыы, туох буолбутун эбэтэр буолуон с³бүн айан кэпсээ'ин, тиекси ситэрии киирэллэр.

Онон уус-уран литература о±о ааспыт, били²²и кэм ³рк³н ³йүн, иэйиитин сырдыгын, олох туллар тутуах ³йд³бүмүллэрин мү³ санааланыы, үлэ'ит, дыаныардаах, дьону, ки'ини таптыыр дьо±уру оло±урдар, ураты суолталаа±ынан кырачаан ки'и иэйиитин, эмоциональнай туругун иитэр, ³рүмү мү³±э, кэрэ±э тардыстыылаах о²орор тугунан да солбуллубат улуу күмүстээх.

Биллэн турар, м³рэх сыала уус уран литература, искусство сыалын-соругун хатылаабат, м³рэтии-иитии дьайымала тус о±о уратытын, кыа±ын, ба±атын – барытын бол±омто±о ылар, ол гынан баран, уус-уран толкуй,

оло±у уобара'ынан дьм'мйм ураты ньымаларын бол±омто киинигэр тутуу, онон салайтарыы уус-уран тиекси ылыныны с³пт³³х, дьи² уйул±аны кииллитэр хайысха±а киллэрии, ылыны дири²иир, и²имтиэ буолар.

Тыл искусствотын уратыта (кµм'э) – оло±у тэгэлитэн к³рд³рµтµгэр, ол гынан баран ки'и (о±о, аа±ааччы) ойууланар бы'ыыга-майгыга, к³стрµгэ бы'аччы ис киэлитинэн, уйул±атынан сы'ыаннарар (рефлексия) кµм'э – онно. Оло±у, дьон уустук сы'ыанын, ки'и араас туругун ойуулуургар суруйааччы бэйэтэ баар буолар, кини ити ойуулуур к³стрµтµгэр бэйэтин сы'ыана, сыаната бы'аарар оруолу ылар – ол к³рµм, сыана, сы'ыан аа±ааччы ылыныытын тускулуур.

Л.Н. Тимофеев “Мы усваиваем знания, которые сообщает нам ученый, к этому и сводится наше впечатление от научной работы. Произведение же искусства вызывает у нас чувство непосредственного волнения, сочувствия героям или негодования, мы относимся к нему, как к чему-то лично затрагивающему нас, к нам относящемуся” диэн бэлиэтээ'инэ уус-уран литератураны аа±ыы, били'иннэрии, ырытыыны тэрийии ки'и ис туругун, уйул±атын кытта µлэ буоларын бигэргэтэр.

Ити к³рµгэ тирэ±ирэн, би'иги уус-уран литератураны ки'и умсул±аннаах ис туругун, уйул±атын тойугун, ыарыытын, ырыатын, ³ймн-сµрэ±ин м³ккµ³нµн, сэ'энин бы'ыытынан к³рµгэ кытты'абыт. Онон, уус-уран литератураны µ³рэтии, бастатан туран, ити умсул±аны, ³й-сµрэх м³ккµ³рµн ырытан ылыныыга, дири², ула±алаах толкуйу арыйыыга ту'уланыахтаах. Ол эрэ кэнниттэн, ³й-сµрэх а'ыллан, санаа саа'ыланан, µ³рэнээччи (аа±ааччы) ис киэлитэ сырдаан, суруйааччы хара±ынан оло±у к³рµм салаллан барда±ына эрэ, уус-уран айымныы айыллыбыт ньымаларын, автор айар маастарыстыбатын, айымныы саха литературатыгар ылар миэстэтин эридьиэстэ'ии бы'ыытынан ытыллара олохтоох.

Онон, уус-уран айымныыны **о±о тус суолталаахтык (лично значимое восприятие), эстетическэй кэри²нэринэн ылыныытын**

теорията (бу теория уус-уран литератураны ки'и бэйэтигэр тус суолталаахтык ылыныыта кини айымньы эстетическэй, духовнай кэри²нэрин ырытан ³йд³³т³±мнэ, суруйааччылыы айар, айымньылаах та'ым²а киирдэ±инэ, ойууланар оло±у, дьон уустук сы'яанын ырытан к³рд³±мнэ, кини курдук иэйии, уйул±а хамсаа'ыныгар о±устарда±ына эрэ, сити'эллэрин бигэргэтэр) аа±ыы уруоктарын тэрийиини сирмннцмр буолуохтаах;

Итинтэн сиэттэрэн **уус-уран литератураны аа±ыы, ырытыы – уустук ³й-сирэх млэтэ** (бу т³рмт к³рм уус-уран литератураны м³рэтии психологическай дьайымалга оло±урарын то'о±олуур, ол эбэтэр айымньыны аа±ыыга киирии, аа±ыы, ырытыы, тммктээ'ин – барыта ки'и толкуйдуур, иэйэр, анаарар уустук психологическай дьайыыларын ти'игинэн сити'иллэрин, учуутал, м³рэнээччи, суруйааччы, уус-уран уобарастар уустук ³й-сирэх, уйул±а алты'ыытыгар киирэллэрин туо'улуур) буоларын ылынан, аа±ыы уруоктара психологическай ис кииллэрин таба тэрийиигэ тускуланыы ба'ылыахтаах;

Онон, учуутал психология±а билиитин сайыннара, уруокка, млэ±э табыгастаахтык ту'анара эрэйиллэр, оччо±уна эрэ кини били²²и бастакы см'м³х оскуола±а литература уруогун кыайа тутан, чахчы да м³рэнээччилэрин ³йд³рмн-сирэхтэрин, уйул±аларын сырдатар, чэбдигирдэр кыа±ы сити'иэн с³п.

К³ст³рмн курдук, тыл искусствотын эстетическэй кмм'э ураты бол±омто±о ылыллар, айымньы эстетическэй сирмнэ кини биллэрэр, иитэр, сайыннара кыахтарын - барытын тмэр.

Онон, уус-уран литература м³рэх предметин бы'ыытынан **сирмн сыала – о±ону сырдыкка, ырааска, кэскиллээххэ, мйэлээххэ киллэрии**. Ол инниттэн о±о±о бэрт кыратыттан уус-уран литератураны тус бэйэтигэр суолталаахтык ылынар кыа±ын оло±урдар ньымаларынан м³рэтии эрэйиллэр, сыыйа кылаастан кылааска, см'м³хтэн см'м³ххэ тахсан истэ±ин аайы айымньыны ылынар дьо±ура дири²ээн, эстетическэй та'ым²а тийэн,

мрдмк култууралаах аа±ааччы, айааччы буолан тахсар кэри²²э тийэригэр тускуланыахтаахпыт. Оччо±уна эрэ м³рэнээччи дири²ник ыатаран оло±у мындырдыыр, уобарастаан, айан, ырытан толкуйдуур, тммктэри о²орор кыахха тийиэн с³п, ол эбэтэр тус оло±ун ки'илии суолунан тутар, дьонун-сэргэтин оло±ун кэскиллэ'эр кыахтаах ки'и буоларыгар уус-уран литература олук охсор кыа±а сити'иллэр.

Бу млэ биир суол бэлиэ ³рмтмнэн ийэ литература км'мнэн о±о ³й-санаа, ис турук ³тмнэн сайдыта – ки'и тас эйгэни ылынар кыа±ын бары ³рмттэрин тэ'инэн, табыгастаахтык дьм³рэлээ'ини эрэйэр уратытын бол±омто киинигэр тутуу буолар. Ол инниттэн “баччаны билэр, оччону сатыыр, ону кыайар буолуохтаах” диэн ирдэбиллэри туруорбакка, м³рэнээччи кылаастан кылааска аа±ар, ырытар, суруйар, айар, чинчийэр кыахтарын арыйыы, сайыннарыы олуктарынан уратыларын, ти'игин, методической смрмнмн сырдатарга холоннубут.

Аа±ыы ньымаларын, култууратын ба'ылаабыт ки'ини иитиигэ дьулуур о±о бэрт кыра саа'ыттан т³рмттэннэ±инэ эрэ, сити'иилээх буолар. Ти'иктээх млэ сыала, соруктара ма²найгы кылаастан са±алаан кэскиллээхтик, о±о ³й-санаа, эт-хаан ³тмнэн улаатан и'иитигэр дьм³рэлээн, сайдыы “кирилиэ'ин ³р³ дабайыы” тускулунан толкуйдаахтык, м³рэтии-иитии бары ³рмттэрин сатабыллаахтык ханыылаан та²нахха эрэ тммгэ кэскиллэниэ.

Литературнай сайдыыга, аа±ыы ньымаларыгар сыстыыга кыра кылаастары бэлэмниир эрэ (пропедевтической) ³йд³бмлмнэн салайтарбакка, т³рмт уурар (базовой) суолталаах олук буоларынан салайтаран млэлээ'ин эрэйиллэр. Бу олук т^{3'3} сатабыллаахтык, о±о ³ймн-санаатын салайан, иэиитин у'угуннаран, уйул±атын хамсатан ытылларттан салгыы кини т³р³³бмт норуотун тыынын и²эриммит айымньылаах аа±ааччы, атын норуоттар духуобунай култуураларын эйгэтигэр а'а±ас, киэ², к³²мл ³йд³³х-санаалаах ки'и буолуута кыайтарыан с³п. Уопсайынан да, кыра кылаастар ки'и сайдыытыгар туллар тутуу суолталаахтарын ураты бол±омто±о ылыы,

м³рэтии-иитии тускулунпсихологической наука чинчийиилэригэр тирэ±ирэн, хас биирдии о±о тус айылгытын билгэлээн, кинини ки'илии ки'и о²оруу суолугар бигэтик киллэрии суолунан ытыллар. Манна уус-уран тыл, литература хас биирдии о±о айылгытын арийыга, ону сайыннарыга тугунан да солбуллубат эргиччи (универсальной) суолталалаа±ын бол±омто±о ылы ирдэнэр.

Бу олукка о±о литературнай сайдытын тускулаа'ын кинилэр саастарыгар ба'ылыр суолталаах (доминантной) ³рүккэ – туохха барытыгар айар, айымньылаах сы'а²²а тардысты (Л.С. Выготский, П.П. Блонский) кэри²ин бол±омто киинигэр тутан, тыл искусствотыгар, тылынан айыга, тылынан айыллыбыты искусство атын к³рү²нэринэн дьм'иймүгэ, ол н³²м³ оло±у, дьону к³р³, ырыта м³рэнэллэригэр тускуланар.

2 олук. О±о уйул±ата, аа±ыы психологията уонна уус-уран сайдыы

Ұгустэр бэлиэтииллэринэн, кыра кылаас о±олоро уус-уран айымньыны дьи² олох к³стүмүлэринэн, дьи²нээх олох сиэринэн ытыллар, ону методика±а “наивный реализм” диэн тиэрминэн бэлиэтииллэр. Уус-уран уобарастары дьи² тыыннаах дьонунан, ойууланар бы'ыыны-майгыны эмиэ дьи² буолбутунан ытыны ба'ылыр. Бу дьикти к³стүмү бы'а-бааччы дьи² дьоннор буолбатах, к³нн³рү суруйааччы толкуйунан о²о'уллубут, дьи² олоххо суох уобарастар эрэ диэн сотон кэби'ии – о±олор айымньыны ытыныларына эмоциональной крү'мн сотон, айымньыга интэриэ'и умулуннаран кэби'иэн с³п.

Атыттар бу к³рүмү ылымматтар, “наивный реализм” уус-уран тикси аа±ыны, ырытыны сы'а хайысхалаахтык ытытыттан м³скээбит к³стүмү диэн сыаналыыллар (Т.Д. Полозова, М.Г. Качурин, Г.Н. Кудина, Бородин, З.Н. Новлянская уо. д.а.). Кыра кылаас о±ото уус-уран айымньыны ытынытын анал чинчийиилэр түмүктэрэ туо'улуулларынан, о±о оло±у, тулалыы эйгэ дьайытын иэйиитинэн ытынар уратыта ³²²³,

тыаска-ууска, интонация±а тутатына уонна ча±ылхайдык улахан ки'и к³м³түнэн уус-уран тизкис ис хо'оонун иэиини ³ттүнэн дири²ник ылынар кыахтаа±ын, киниэхэ эстетическэй, кэрэ иэиини кµµ'э баарын бэлиэтииллэр.

Ол аата, о±о уус-уран айымньыны ылынытыгар ханнык психическэй дьайымалларга тирэ±ирэрин бы'аары соруга турар. О±о айылгытыгар уус-уран тылы ылынарыгар то±оостоох ханнык психическэй к³стµµлэр баалларый? Кыра кылаас о±ото уус-уран тизкискэ баар уйул±а эгэлгэ кылларын оонньоо'уннарын барытын хабар, тыл эгэлгэ ис номо±ун барытын кыайан арааран билбэт курдук эрээри, айымньы уопсай эмоциональнай туругун ылынар, онно учуутал с³пт³³х к³м³нµ о²ордо±уна, ырытан толкуйдуур, бы'аарсар кыахтаах. Ону баара би'иги судургу тизкис ис хо'оонун эрэ сэ'эргэ'иинэн, эбэтэр µчµгэй, ку'а±ан ки'и, бы'ыы, майгы диэни бы'аарсынан му²урданабыт. Ол аата би'иги о±о кыа±ын ситэ ту'аммаппыт, ханна эрэ суол ортотугар туруоран кэби'эбит. Психологтар суруйалларынан, т³тт³ртµн судургу ис хо'оону эридьиэстээ'ининэн барбакка, о±олору ордук туох долгуппутун, туохтан µ³рбµттэрин, хомойбуттары, буолбут бы'ыыны-майгыны хайдах к³нн³рµ³ххэ с³бµн, суруйааччы туох санааны этэрин, кини бу айымньыны то±о суруйбутун кэпсэти'ии – тизкси о±олор холлорунан с³пт³³хтµк ырытыыны хааччыйар, ылыныыны дири²этэр кыахтаах. О±о ураты кµµстээх эмоциональнай, ис турук иэиитин дьайымала уус-уран тизкси ылыныыны тускулуур, ол суолунан кэпсэтиини салайыы о±ону са²ардар, аа±арга к³±µлµµр, айар та'ым²а тиэрдэр.

Оскуола иннигэр кыра о±о эттиктэри, дьону-сэргэни, ойууну, тулалыыр эйгэни к³р³н-истэн, тутан-хабан ылыныыттан тылынан дьайыыны толкуйдаан, бэйэтин кыа±ынан ырытан, бы'ааран, ти'иктээх ылынар кыахха киирэр. Онтон кыра кылаастарга ити дьо±ур сыыйа сайдар, кэм кэрдии, бы'ыы-майгы, бы'ылаан ситимин, туох т³рµ³ттэн дьайыы, бы'ылаан са±аланарын тугунан тµµµктэнэрин бы'аарар кыахтанар, ол эбэтэр оло±у

толкуйунан ырытан ылынар дьо±ура сайдар.

Кыра кылаастарга, ордук ма²найгы, иккис олуктарга, о±о тизкис ис хо'оонун, туох ту'унан кэпсэнэрин сүрүмнээн ³йд³³н хаалыан уонна кэпсиэн с³п. Онтон ханнык эмит кэрчиги ойуччу тутан, эбэтэр биирдиилээн персонаж майгытын-сигилитин к³стүмтүн ти'игин арааран кэпсииргэ ыарыр±атар. Ол эрээри м'мс, т³рдис кылаастарга тизкис ырытыыга утумнаах млэ ытылынна±ына, о±о ырытар, толкуйдуур, са²арар, суруйар, айар дьо±ура сайдар кэскилгэ киирэр, сайдар.

Оскуола±а киириэн иннинээ±и саастаах о±олорго утарытынан ³йүк (механическая память) күстээх буолан, уус-уран айымньы, хо'оон, ырыа ис хо'оонун соччо арааран ³йд³³б³т³лл³р да, ³йд³рүгэр хатаабыт, ³йт³н кэпсиир буолаллар. Ол истэр дьо±ур, истэн ылынар ³йүк ба'ылыыр (доминантнай) суолталаа±ыттан тутулуктаах. П.А. Ойуунускай, В.М. Уурастыырап о.д.а. саха суруйааччыларын о±о саастарын биллэр чакчылар ону туо'улууллар. О±о бу туругуттан ³йд³³н, толкуйдаан, ырытан ылынар дьо±урун сайыннарыыга ту'уламмыт ньымаларынан м³рэтиини тэрийии ирдэнэр. Ол эбэтэр били²²и методика±а ба'ылыыр дьайыылаах “репродуктивнай” хайысхаттан тэйэн, аччатан, тизкис ырытан, толкуйдаан, кини ти'игин, ситимин бы'ааран ылыналларыгар тускулаа'ын к³дьүстээх. Ол гынан баран, манна кыра кылаас о±ото чопчу эттиккэ, к³стүмгэ, тизкискэ ойууланар бы'ыны-майгыны та'арыылаахтык ырытар, бы'арсар кыахтаах. Кини тизкискэ ааптар сы'янын, к³рүмтүн бы'арыыга, ол эбэтэр тэгэлитэн, бы'аччы к³стүбэт ки'и санаатын ырытыыга ыарыр±атар, ол оннугар ойууланар персонаж толкуйун ис хо'оонун, тугу этэрин толору бы'арсар кыахтаах. Ол аата атын ки'и санаатын, тылын ис хо'оонун ырыта, бы'ара м³рэнэр.

А.В. Запорожец суруйарынан, ³сс³ оскуола иннинээ±и саастаах о±о сыыйа “постепенно научается становиться на позицию героя, мысленно ему содействовать перейти от содействия с героем к сопереживанию с ним”.

Онтон 8-9 саастаах о±о аахпытын биирдишлээн уобараска тирэ±ирэн сыаналыыр, салгыы бастакы см'м³х оскуоланы бмтэрэригэр уобарастары тэ²нээн, утарыта туруоран ырытар дьо±урга киирэр.

Оскуола±а м³рэнии са±аланыыта, Л.С. Выготскай бэлиэтиирин курдук, о±о сайдыытын биир м³ккү³н олугун (кризисное состояние) кэминэн сыаналанар. Бу кэм²э о±о уйул±атыгар бэлиэ уларыыылар бараллар. Олортон ба'ылыыр бэлиэнэн, Выготскай тм³рмйэтинэн, о±о ³й³-санаата интеллектуальнай ³ттүнэн кммскэ сайдар кыа±а арыллыыта буолар. О±о ис туругар, психикатыгар, иэйиитин (м³рэр, хомойор, астынар, абаланар, бэйэтин араастаан сыаналанар) эйгэтин билиинитэ кмм'мрэр, бу кэм²э ылбыт дири² эмоциональнай дьайыылар ки'и оло±ун устата и²эн, олох араас тггэнигэр тиллэр, ки'и оло±ун тускула'ар уратылаахтар. Онон кыра кылаастарга уус-уран литература ки'ини сырдатар, чэбдигирдэр кмм'мн таба ту'анан били'иннэри о±о кэнэ±эски оло±ор ураты суолталаах.

Кыра кылаас о±отун уус-уран сайдыытын т³рүттүн аа±ыы уруоктара уураллар. Кэли²и кэм²э диэри чинчийээччи-методистар о±о литературнай уонна тылынан айар кыа±ын кыра кылаастарга сайыннарыы боппуруостарыгар мгмстүк м³ккү'эллэр. Кыра кылаас о±отугар суруйааччы, уус-уран айымньы, уус-уран литература к³рү²мн, айылар ньымаларын, литературнай герой о.д.а ³йд³бүллэри и²эриини эрдэ диэн бы'аараллар, онтон сорохтор о±о 7,8,9,10 саа'ыгар ити билиилэргэ сыстыбата±ына, аа±ааччы бы'ыытынан сайдыыта харгыстанарын, орто см'м³х кылаастарга уус-уран литературнай сайдыытыгар мгмс ыарахаттары к³рс³рүн бэлиэтииллэр.

Бу м³ккү³р ис дьи²эр уус-уран литератураны м³рэх биридьимиэтин бы'ыытынан м³рэтиигэ араас ³рүттээх сы'ыанна'ыыттан, ол эбэтэр м³рэтии смрүмүн араастык к³рүмүнү, бы'аарыыны кытта ситимнээх. Сорох чинчийээччилэр литература биридьимиэтин смрүмүнэн, ол эбэтэр литературнай сайдыы ис хо'оонун айымньыны тыл искусствотын эрэ бы'ыытынан к³рүмүнү чорботоллор. Бу хайысханы туту'ар буоллахха, биллэн

турар, кыра кылаас о±отугар уус-уран литература уруога кини саа'ынан уратытыгар эппиэттээбэт буолан, ити уустук билиилэри и²эриниигэ дьулуур ба'ыйан, тыл искусствотын ки'и уйул±атыгар, ис киэлитигэр, иэйиитигэр дьайар сүдү кыа±а бол±омто±о ылыллыбакка, о±о литератураттан тэйиитигэр, интэриэ'э тү'үтүгэр тиэрдэр. Түмүгэр аа±ы уруоктарын – “накаастаа'ын” киэлитигэр киллэрэр. Ити туругу к³түрүм, кини уйул±атын уотун “кэхтибэт кэрэкэ тылларынан” уматыы уустугуар, уус-уран тыл умсул±аннаах, ки'и уйул±атын араас кылларын у'угуннаар, ыллатар, ытатар кыа±а сабыллар, кэлин бу кэскиллээх ааны арыйыы уустугуар. О±о уйул±атынан буолбакка, ³йүнэн, ³сс³ судургу ³йүгэр хатыыр (запоминание) кэри²эр тускулаан уус-уран тизкси били'иннэри аа±ы уруоктарын тумнаар. Ким, туох ту'унан кэпсээбитин, суруйааччы ханнык геройдары ойуулаабытын, “тема”, “уобарас” диэн тугу ааттыырбытын тоқкооло'уу, биллэн турар, уус-уран айымньы тыыннаах эйгэтин ³л³р³р. Оччо±о ханнык суолу туту'абыт?

Биллэрин курдук, оскуола±а киириэн иннинээ±и саастаах о±о **иэйиитинэн** озорор, онтон кыра кылаас м³рэнээччитэ эмиэ сүрүмнээн иэйиитинэн, ол гынан баран кини толкуйдуур (мышление) кыа±а, бэйэтин ту'угар дьайыыларын, тылын-³'мн, са²атын, о²о'уутун сыалын-соругун, суолтатын мксүгэр айыл±а биэрбит кыа±ынан (интуитивно, бессознательно) билгэлэнэн о²орор. Ол аата Л.С. Выготскай суруйарын курдук, иэйии уонна толкуй ситимэ кэлим. Ол гынан баран, кыра кылаас о±отугар иэйии син биир ба'ылыыр суолталаах. О±о туохха барытыгар санаата сытта±ына, иэйиитэ у'угунна±ына, тус бэйэтигэр чугастык ылынна±ына, толкуйдуур кыа±а му²утуур у'уктар, ки'и с³±м³н курдук сити'иилээх дьайыылары, айар, суруйар дьо±урун к³рд³м³н с³п.

Онон кыра кылааска аа±ы уруогар о±о уйул±атын, иэйиитин у'угуннарыыга, тизкси кини ыырыгар киллэриигэ ураты бол±омто ууруллуохтаах. Иэйии у'уктубут, санаа кэлбит буолла±ына, тизкси аа±ы,

ырытыы, тизкискэ тирэ±ирэн эгэлгэ ньымаларынан млэни тэрийии к³дьцмстээх буолар. О±о уйул±ата у'уктубут буолла±ына, тыла, са²ата тахсымтыа, дьайыылара толкуйдаах, айар кэри²нээх буолаллар, ол аата кини иэйиитэ, толкуйа биир кэлим буолуута сити'иллэр. Маннык м³м³ тыгэ²²э о±о сайдыыта тускуланар, этэргэ дылы, бэйэтин холунан айымныылаахтык аа±ар, суруйар, айар, ³сс³ били уустугунан ааттыыр литературнай билиилэрбитин бэрт кэбэ±естик ылынар кыахха киирэр. Аа±ыы уруога, би'иги толкуйбутунан, маннык суолу туту'уохтаах: аа±ыыга кириигэ хайаатар да о±олор туруктарын, кылаас эйгэтин айымныы тыныгар киллэрии сити'иллиэхтээх, ол сити'илиннэ±инэ, уус-уран тизкси аа±ыыга интэриэс к³м³м³рэр, аа±ыы о±олор к³хт³р³м³н (уйул±аларын туругун) ыспат, кэспэт кэри²нээхтик, айымныылаахтык тэриллэр, айымныыны ырытыыга, ол эбэтэр кэпсэтиигэ киириллэр, кэпсэтииттэн айар млэ (толкуй, дьайыы, суруйуу) та'ымыгар тахсыы кыайтарар. Бу, биллэн турар, уустук, ³й-сирэх млэтин иилиир-са±алыыр, тускулуур дьайымал учууталтан м³м³с млэни, айымныылаах толкуйу, психологическай бэлэми эрэйэр. Манан би'иги учуутал хайаатар да психология т³м³р³йэтин с³м³с быры'ыан и²эриммит буолуохтаах диэн уустук соругу туруорбаппыт, м³м³с учуутал айыл±аттан бэйэтэ мындыр психолог буолар. Психология т³м³р³йэтиттэн кыра кылаас о±отун м³р³этиигэ, уус-уран литература психологиятыгар уонна искусствону ылыныыны с³м³р³нн³м³р уйул±а к³ст³м³лэрин ту'унан билиилэри хасы'ыыны сэргэ о±о иэйиитин, уйул±атын, толкуйдуур, айар кыа±ын хайдах тускулуубун диэн ³р³м³ ³й-санаа эргимтэтэ о²о'унна±ына, учуутал итини кыайар, айымныылаах суол киниэхэ арыллар.

О±о аа±арга м³рэнэрэ уустук дьайымал: аа±а³д кэмигэр мэйиигэ психическэй хамсаа'ын м³ск³м³р, кулгаах уонна харах, са²арар аппараат млэлииллэр. Аа±ыы ис уонна тас са²аны кытта сибээстээ±э, искэ да таска да аа±ыы ис санаа±а толкуйу олохсутара биллэр. Кини чопчу ис хо'оонноох, анал тутуллаах, м³с та'ымнаах:

Бастакы та'ым – анал матыыптаах, бы'аарар сыаллаах. Матыып $o \pm o$ аа \pm ар, кинигэттэн са²аны билэр, онно этиллэри ³йд μ р, аа \pm ыттан астынар ба \pm атын олохсутар.

Иккис – чинчийэр, былаанныыр та'ым, ис са²аны сайыннаар. Бу та'ым ордук μ ч μ гэйдик $o \pm o$ аа \pm ар тизки'ин билсэригэр, аатын, бэриллэр тематын сибээстииригэр, ис хо'оонун саба \pm алыырыгар k^3st^3p . Манна μ^3p^3n тизкси уонна тизкис чаастарын k^3p^3n , бы'а холуйан, саба быра \pm ан айымныы ис хо'оонун саба \pm алыыр. Бу ньыма айымныыны ылыннаар ту'алаах $k^3\mu^2\mu n$ аа \pm ыллар.

Ў'ус – толорор та'ым. Айымныыны аа \pm арыгар ис хо'оонун ырытар, тизксинэн μ лэлиир, холбуур-араарар, сибээстиир, бэйэ сы'ыанын биллэрэр, айымныы с μ р μ н санаатын ырытар, бы'аарар. Манна с μ р μ н μ м μ к $o \pm o$ тизкси ³йд^{33'} μ н μ гэр k^3st^3p .

$O \pm o$ уопсай сайдыытын утумнаахтык сайыннаран и'эргэ анаан, психологтар Л.Н. Занков, П.Я. Гальперин уонна Д.Б. Эльконин o^2 орбут ирдэбиллэрин туту'ар то \pm оостоох. Кинилэр этиилэринэн:

а) μ^3p^3x уопсай сайдыыны $b^3 \pm^3 r g^3 t^3 p$ μ лэтэ ытыллыахтаах: ³й μ сайыннарыы, дьулууру $b^3 \pm^3 r g^3 t^3 \mu$, санааны $k\mu\mu'$ мрд μ ;

б) μ^3p^3x матырыйаалын $o \pm o$ ³й μ н уонна сайдыытын кыа \pm ынан уустугурдуу, μ^3p^3 этэр-иитэр μ лэ сити'иилээх буоларыгар тириэрдии;

в) μ^3p^3 этии $o \pm o$ интэриэ'ин, ба \pm атын хоту сайдар буолла \pm ына, ордук дири², чи² уонна k^3 дь μ мстээх буолар;

д) $o \pm o$ билиитэ уонна тылга дьо \pm ура μ^3p^3 р μ йэни толкуйдаахтык ылыныытыттан тутулуктаах, ³й μ н μ лэтэ $k\mu\mu'$ мрдэ \pm инэ, $o \pm o$ сайдыыта тэтимнэнэр.

Бу ирдэбиллэринэн салайтаран оскуола \pm а туттуллар ньымалары таба ту'аннахха, $o \pm o$: ³й³булугас, имигэс буолар; толкуйдуур, тэ²ниир, холуур, ³й³ тутар дьо \pm ура сайдар; μ^3p^3 эххэ, билиигэ ба \pm ата $k\mu\mu'$ мрэр.

Л.С. Выготскай толкуй тылга киириитэ, эбэтэр этиинэн таска тахсыыта

сайды к³стүмтэ диир. Ол гынан баран, “Мысль не выражается в слове, но совершается в слове” – диэн этиитигэр э’иги бол±омто±утун тардан, аа±ы методикатын биир т³рүт к³рүмтүн бы’арсыахха с³п. Кини “Смысловая сторона речи развивается от целого к части, от предложения к слову, а внешняя сторона речи идет от части к целому, от слова к предложению” диэн суруйар. Ол аата - суруйааччы айымньытынан этэр сүрүн санаатын, иэйэр күм’үн эгэлгэ тылы сатабыллаахтык та²ан биэрэр, ол тыллар ураты санааларын, уйул±аны хамсатар күмстэрин ылынааччы биирдиилээн тылтан тирэ±ирэн сүрүнүн сити’эр. Аа±ааччы эйгэтигэр киэ²ник биллэр, кинигэни араас ³түттэн чинчийбит, м³рэппит учуонай-библиофил, аа±ы психолога Н.И.Рубакин аа±ы ки’иэхэ дьайар күм’үн то’о±олоон “чтение есть создание собственных мыслей при помощи мыслей других людей” диэн суруйар.

Судургутук ³йд³³т³хх³ - уус уран тыл күм’үнэн суруйааччы дьон сы’ыанын, олоххо буолар бы’ыны-майгыны бэйэтин толкуйунан, уйул±атын кыа±ынан, саныыр санаатынан, иэиитинэн ойуулуур, ону аа±ааччы тилиннэрэр, бэйэтин ³йүн-санаатын, уйул±атын кыа±ынан ылынар. Бу тирэх санаа – айымньыны ылыны тускута, айымньыны аа±ы, ылыны дири² дьайымаллаах ки’и уйул±атын, ³йүн-сүрэ±ин уустук млэтэ буолар диэн санааны бигэргэтэр.

Кыра кылаас о±ото, ордук ма²найгы, иккис кылаастарга, сүмнүмүнэн тус бэйэтин иэиитинэн оло±у ылыныта м³рэххэ, дьо²²о сы’ыаныгар бы’аарар (доминантной) суолталаах. Бу этиини бы’а-бааччы ылынар табыллыбат. Ма²найгы да кылааска ти’иктээн (логически), бы’ы-майгы т³рүм³түн, биричиинэтин уонна түмүгүн ырытан бы’аарар кыахтаах,онно тускулаахтык ³йд³рүн млэтэ сайдыбыт, эбэтэр т³рдүс да кылааска тус бэйэтин иэиитинэн эрэ оло±у сыаналыыр туруктан тахса илик о±олор баар буолуохтарын с³п. Бу к³стүмлэр м³рэтиигэ мэ’эй буолбаттар, билэр, сыаналыыр, ону с³пк³ ту’анар буоллаахха, м³рэтии-иити к³дьүмүстээх, айымньылаах, та’арыылаах

буолуутун кэрэ'элиир кыахтаахтар.

Онон, түмүктээн эттэххэ манньк сүрүн психологическай к³стүмүлүргэ учуутал бол±омтотун уураа, м³рэтии-иитии дьайыытын с³пт³³хтүк хайысхалыыра эрэйиллэр:

Ұ³'э бэлиэтэммит к³рүмүгэ тирэ±ирэн, кыра кылаас о±отун психологическай уратыларыгар тускулаах м³рэх кинигэтин, м³рэтии методикатын чинчийэн о²оруу сити'иллиэхтээх. Ол эбэтэр м³рэх кинигэтэ уонна методика биир баайыылаахтык, о±о эйгэтин и'инэн, онно оло±уран кини уйул±атын (изйиитин), толкуйдуур, анаарар, ырытар, айар кыахтарын сайыннарыы суолунан мындырдаан о²о'уллуохтаахтара ³йд³н³р. Ұ³рэх кинигэтин методическай кэлимэ уонна бу методика сүрүнэ – онно тускулаахтар.

ХО'ООННОХТУК ААҕЫ УОННА К.С. СТАНИСЛАВСКАЙ ҰРЭ;Э

Ааҕы туһунан кэпсэтиигэ оскуолаҕа сахалыы дорҕоонноохтук ааҕы, хоһоонноохтук ааҕы, уус-уран ааҕы диэн терминнэр туһаныллаллар. Дорҕоонноохтук ааҕы диэн кыра кылаастарга ааҕы техникатыгар олоҕурбут, оҕо иһиллэр гына, чуолкайдык ааҕытын ааттыахха сөп. Хоһоонноохтук ааҕы диэн айымньы сүрүн санаатын, изйиилэрин, ис номоҕун биэрэн, кэрэхсэбиллээхтик ааҕы. Уус-уран ааҕы диэн анаан дьарыктанар маастардар ааҕыларып ааттанар.

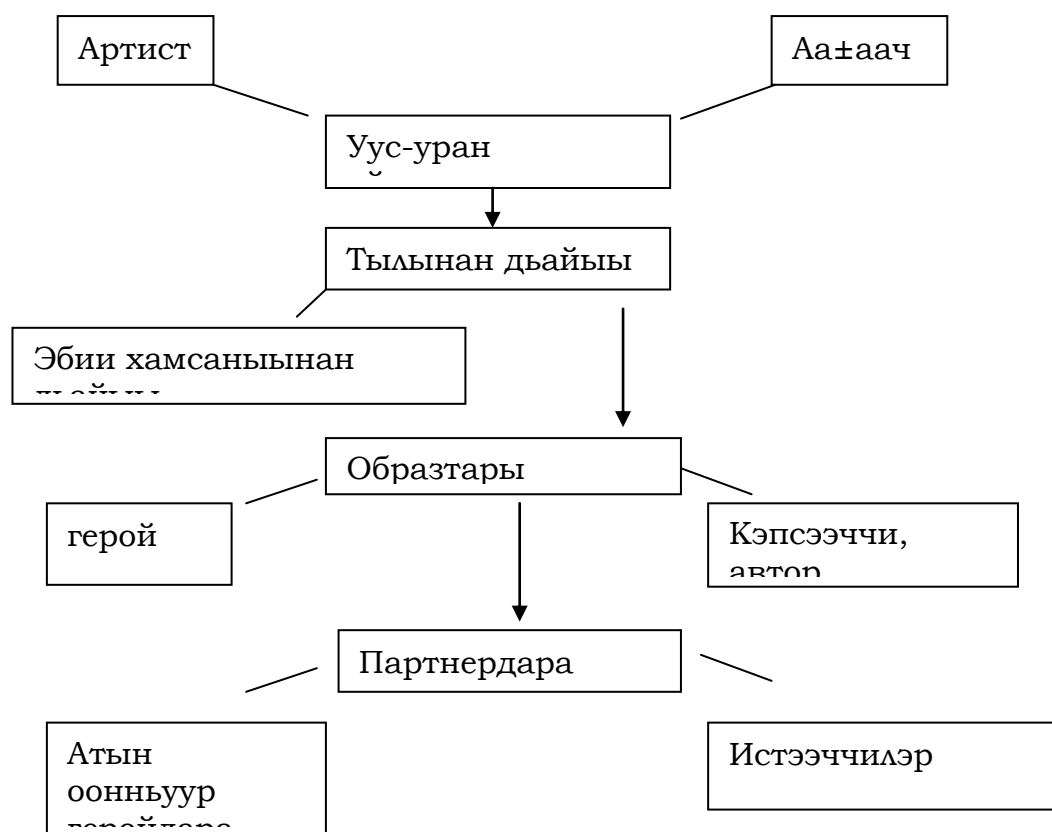
Уус-уран литератураны оскуолаҕа үөрэтиини чинчийэр биллэр методистар М. А. Рыбников, В. В. Голубков, Т. Ф. Завадская, Н. М. Соловьева, Н. Н. Шевелев, М. Г. Качурин, о.д.а. уһулуччулаах театральнай педагог, нуучча театрын искусствотыгар реформаны онорбут К. С. Станиславская үөрэҕин сүрүн өрүттэрин хоһоонноохтук ааҕы методикатыгар киэнник туһаналлар, ааҕааччыны айымньы ис номоҕор

киллэрэр кыхахтаах үөрэжинэн билинэллэр.

К. С. Станиславская үөрэжин сүрүнэ айымньыны уус-ураннык ылынар уонна тылынан истээччилэргэ дьайар дьоһуру сайыннарыы буолар.

Уус-уран аабааччы уонна артист айымньыныкытта үлэлиир хайысхаларын, сыалларын, соруктарын ырытан көрдөххө манньк :

Бу схематтан көстөрүнөн, ити айар үлэлэр толорор искусствоҥа киирсэллэр. Кинилэр үлэлиир төрүттэрэ - уус-уран айымньы, дьайар күүстэрэ — тыл. Аабааччыга дьайар күүһэ тыл эрэ буоллабына, артист өссө хамсанынан дьайар. Артист биир эрэ герой обраһын айыынан, ону кэрэччигэ тизердиинэн дьарыктанар эбит буоллабына, аабааччы суруйааччы, кэтээн көрөөччү, быһылаанна кыттааччы ааттарыттан геройдар тустарынан истээччилэргэ тизердэр соруктаах. Айымньыга туох туһунан кэпсэнэрин барытын бэйэтигэр ылынан, ону өйгө

ойуулаан көрөн тыыннаабымсытан истээччилэргэ сэхэргиир, тизердэр. Артист уонна уус-уран аабааччы кэпсэтэр, санаа үллэстэр дьонноро

уратылар: актерга — атын артистар, ааџааччыга — истээччйлэр. Ол эрээри уус-уран айымньыны ылыны суола-иһэ ааџааччыга да, артиска да биирдэр. Кинилэр уус уран айымньынан образтары **айыыга дьулуһаллар, ону дьонго** тиэрдэр, итэџэтэр сыаллаахтар. Онон К. С. Станиславскай уус-уран-айымньыны иэиийлээхтик ылынар дьоџуру сайыннарыыга туһуламмыт ньымаларын туһаны оџо уус-уран тексинэн айымньылаахтык улэлиир кыаџын уһугуннарыыга улахан көдьүүстээх буолара саарбаџа суох.

Уус-уран тылы кытта дьаныардаах үлэ түмүгэр ааџааччы айымньы сүрүн санаатыгар, ис номоџор дириҥник киирэр, суруйааччы өйүн-санаатын, иэиийтин үллэстэр, текст хас биирдии тыла, ойуулааһыннара, образтара киниэхэ тус бэйэтигэр тиллэн, суолталанан бараллар — тиһэџэр кини айымньыга ойууланар олоџу автор хараџынан көрөр кыахтанар.

Уус-уран айымньы тылын-өһүн кытта үлэ К. С. Станиславскай үөрэџин сүрүннүүр. Айымньыны ырытыы бары ньымалара тылы, кини этэр күүһүн, уратытын ырытыынан далаһаланыахтааџын тоһоџолоон бэлиэтиир. Кини үөрэнээччилэрин хас биирдии дорџоон, сүһүөх, тыл иэиийтин, кыаџын көрөр-билэр, ылынар буоларга уһуйара.

Тыл этэр күүһэ контекстан, этиигэ толорор синтаксической оруолуттан улахан тутулуктаах.

Амма Аччыгыйа литературнай герой тылын-өһүн уратытын характернай өрүттэрин олус табатык биэрэр. Ол кини тылы туттар ураты маастарыстыбатын биир көстүүтэ. Романы үөрэтиигэ персонажтар тылларын-өстөрүн тэннээн ырыттарыыны ыытыахха сөп. Холобур, Даарыйа эмээхсин уонна Баһыахтыыр Балбаара тылларын, саналарын уратыларын, дэгэттэрин тэннээһин — образтары ырытыыга улахан көмөлөөх. Ону таһынан бу үлэ суруйааччы айар талаанын, маастарыстыбатын кытта билиһиннэрэр. Итини таһынан уус-уран айымньы тылынан үлэџэ геройу, быһылааны чаџылхайдык ойуулуур, персонаж майгытын-сигилитин арыйарга туһалыыр тыллары, этиилэри ырытыы киирэр. «Сааскы кэм»

романна Эрдэлиир Миитэрэй киһиэхэ сөбүлэтэр, сайаҕас, сытыы өйдөөх-санаалаах бастын герой. Кини санарар санатын тоҕоостоох түгэннэргэ ырытыы биһирэмнээх герой кэрэҕэ, сырдыкка тардыһар олоххо активнай сыһыаннаах киһи буоларын үөрэнээччилэргэ итэҕэтэр.

«Тоойуом, тымныыта бэрт ээ, дьиэбэр киир эрэ»,— диир Миитэрэй Микиитэҕэ, тапталлаах кыыһа Маайыһа иһэрин көрөн. «Дьиэбэр киир!», «Мантан бар!»—диэбэт «тымныыта бэрт ээ...» диир сымнаҕастык. Онтон тапталлааҕар: «Кэллибит ээ, Маайыас... Кэллибит дии... Аны күн аайы көрсүһэр буолуохпут...»,— диир нарыннык, ис сүрэбиттэн долгуйан, үөрэн. Убайа Сөдүөт баайдартан куттанан от охсуутуттан күрэнэр сылтах булуммутугар: «Бу куйааска сымыйанан хааман эрэйдэнимэ, доҕор. «Бэһиэлэйэптэртэн дьулайарым бэрт» диэ да, онон бүтэр»,— диэн чабылытар. Баайдары кытта сир туһуттан айдаанна (сир — роман биир сүрүн темата) Эрдэлиир: «Хаһан эмэ биһиги да үрэхтэр бастарыттан киириэхпит. Киирдэрбит эрэ **киирэрдии киириэхпит!**»—диэн кытаанахтык, эрэллээхтик этэр.

Ити курдук роман хайа баҕарар геройун тылын-³мнылан ырыттаха олус интэриэһинэй, диринг ис хо’онноох, элбэҕи эбии этэр, айымньыны ылыннарар. Сөдүөччүйэ — ийэ. Кини санатын, кини дьайыыларын ойуулуур-дьүһүннүүр тылларын ырытыы — бу нарын, сэмэй, ис киирбэх, наадалаах кэмигэр тыйыс, ийэ обраһа илэ-бааччы харахха көстөрүгэр тиэрдэр.

Этиини оноруу синтаксической ньымаларын суруйааччы уус-уран обраһы ойуулуурга, кини өйүн-санаатын арыйарга туһаныытын үөһэ бэриллит холобурдарга тирэҕирэн ырыттарыахха с³п.

Уус-уран айымньы тылын-өһүн ырытыы, үөрэтии хайа баҕарар көрүнэр туһаныллар. Тылынан үлэлии ытыы туһалаахтык барарын наадатыгар тылы туһаныллыбыт контексыгар сыһыаран ырыттарыллыахтаах.

Итини таһынан текси ырытыыга тылынан уруһуйдатыы, сценаҕа туруорарга," диафильм онорорго анаан айымньы сценарийын суруйтарыы ньымалара киирэллэр. Үлэ бу көрүҥнэрэ айымньыны ырытыыны дирингэтэллэр, оҕо киинэ, хартыына курдук онорого көрөрүгэр тиэрдэллэр. Онон үөрэнээччи аңардас тыллары эрэ аахпакка, хараҕынан тыыннаахтыы көрөрүн ааҕар, кэпсиир буолан, киниэхэ хоһоонноохтук ааҕарыгар, кэпсииригэр толору кыах бэриллэр. Биллэрин курдук, олоххо киһи бэйэтэ көрбүтүн-билбитин ордук чаҕылхайдык кэпсиир.

Айымньы тылын-өһүн ырытыыны кытта сибээстээн тылынан ойуулааһын ньымаларын туһанар тоҕоостоох. Тылынан ойуулааһынна ордук айымньыга ойууламматах геройдар мэтириэттэрин сиһилии үөрэнээччилэр интэриэстэрин тардар. Оҕолор ордук Күлүк Сү³дэр («Тантал» *А. И. Софронов*), Утары Баһылай («Кукаакы кулуба» *И. Д. Неустроев*), Даарыйа эмээхсин, Эрдэлиир Миитэрэй («Сааскы кэм *Амма Аччыгыйа*), кинээс Бииктэрин («Күйүр Уус» *Суорун Омоллоон*), о.д.а. мэтириэттэрин тылынан ойуул ааһынна улгумнук кытталлар.

«Сааскы кэм» романтан Даарыйа эмээхсини - саха норуотун муудараһын, кини ыраас, диринг өйүн-санаатын көрдөрөр үтүөкэннээх обраһы — оҕолор исти²ник ылыналларын туһугар учуутал романтан чаҕылхай түгэннэри үөрэнээччилэр ырыталларыгар сорудахтаан үлэлэтэрэ наада. Оччоҕо Даарыйа эмээхсшт мэтириэтин, быһыытын-майгытын тылынан ойуулатыы силигэ ситэн, тыл кэрэтинэн дьэрэлийэн тахсар. Маннык үлэ **бу** Даарыйа эмээхсин обраһын курдук өлбөт-сүппэт, кырдыктаах образтар үөрэнээччилэр өйдөрүгэр-сүрэхтэригэр инэригэр көмөлөһөр. Кини санарар санатын, тылларын ис номохторун ымпыктаан-чымпыктаан ырыттаһа **эрэ** үөрэнээччилэр Даарыйа эмээхсин саха норуотун үтүөтүн, өйүн мындырын, сүрэбин сылааһын мунньуммут образ буоларын итэбэйиэхтэрэ. «Сахалар киһини итэбэйбэт дьон эбит, ити аата бэйэлэрэ албын дьон буоллахтара»,—дии санаахтыаҕа», «Куһаҕан дьиэбэ аһыылаах

киһи олороро эбитэ буоллар, манна баайдар олоруохтара этэ. Аһыы улаһана кинилэргэ баар о.д.а, этиилэрэ дириҥ ис номохтоохтор, оҕолор 3йд3рүгэр-сүрэхтэригэр тийдэхтэринэ, улаһан иитэр - суолталаахтара саарбаҕа суох.

Тылынан уруһуйдатыыны өссө геройдар ис туруктары арыйарга көмөлөһөр айылҕаны, тулалыыр эйгэни ойуулуур кэрчиктэри ырытыыга туһаныхха сөп. Манна суруйааччы ойуулуур-дьүһүннүүр ньымаларын, маастарыстыбатын ырытыы эрэйиллэр.

Диафильм онорорго эбэтэр киинэ устарга анаан, айымньы сценарийын оноруу үөрэнээччилэри тылга болҕомтолоохтук, айымньылаахтык сыһыаннаһарга көбүлүүр. Сценарийы таньы үөрэнээччилэргэ сонун буолан, үлэбэ улгумнук ылсаллар. Сценарий оноруу сүрүн төрүттэрин, сыалын-соругун, ньымаларын туһунан билиһиннэрэр наада.

Холобур, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону ырытыы биир түгэнин билсиэбин. Маннай олонхо ырытыллар кэрчигэ ханнык чаастартан, мөккүөрдэртэн турарын, сүрүн санаатын быһаарсыллар. Онтон айааччы (сценарий автора) ордук туох туһунан кэпсиэн, көрдөрүүн баһарарыттан тутулуктанан, бу биир ырытыллар кэрчиккэ даһаны араас ис хоһоонноох сценарий суруллуон сөбүн холобурдаан баран, сценарист этиэхтээх санаата айымньыны хайдах танан биэрдэххэ көрөөччүгэ ордук тийиэн учуоттаан оноһуоллоохтаабын ырытыллар.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоттон диафильм устарга анаан үөрэнээччи онорбут сценарийа. (Кылгатын ис хоһоонугар тохтообокко кадрдар сүрүннээн көрдөр3р түгэnnэрин биэрэбит.):

1 к а д р. Олонхо сириҥ-дойдугун уопсай к3стүүтэ.

2 кадр. Бухатыыр олоруохтаах сириҥ-дойдугун к3стүүтэ.

3 к а д р. Абааһы уолаттара Үөһэттэн, Аллараттан быгылаһаллара, Орто Дойдуга көнүл айбардыыллара дьону-сэргэни аймыыллара көстөр.

4 к а д р. Норуот Үөһээ Мэнэ халлаанга үнүүтэ, Ырм2-Аар тойонтон көрдөһүүтэ.

5 кадр. Үрүн Аар тойон (Т. Степанов уруһуйугар майгынныыр хартыына көстөр) ыйаах ыйар, сокуон уураар.

6 кадр. К³тө-мөҕө, оонньуу сылдыар Ньургуну тутан ылан тэриирин тэрийэллэр.

7 кадр. Айыҥа Сизэр тойон, Айыы Нуоралдьын хотун ытаан-соҕоон, албаан уоллаах кыыстарын ох курдук онорон Орто Дойдуга атаарыылара.

8 кадр. Орто дойдуга олох оностон, ыал буолан,.. булт бултаан нус-хас олороллоро к³ст³р...

9 кадр. Абааһы уола Ыйыста Хара холорук буолан кэлэн, Айталы Куону уоран барыыта көстөр.

10 кадр. Айталы Куону хайа диэкилэр харбаан барбыттарын Күн Эрбийэ бухатыыр үөһэ үрүн былыт оһуутугар өнөс гынан олорон Ньургун Боотурга этэн биэрэрэ көстөр.

11 кадр. Ньургун Боотур көтөн куугунатан абааһылар бадья-бүдүө дойдуларыгар тийэн кэлиитэ к³ст³р.

12 кадр. Үс хос бастаах, икки салаа кутурук уот садаба моҕойу мииммит суор хара киһи байбал унуоргу өттүгэр... ордуутугар тийиэх буолбута көстөр.

13 кадр. Ат сылгы ураанхайдыы онолуйуутун киһилии кэпсээнин көрдөрүү.

14 кадр. Абааһы уола Тимир Ыйыста Хара үөрбүт-көппүт, кыайбыт-хоппут дьүһүнэ, киһиргээһинэ ойууламмыт.

15 кадр. Ат сылгы ойон тийэн, Таллан тараах: хайаба абааһыны кытта тэбис-тэннэ сыарба ылабын курдук лап гына түсиүтүп корднрүү.

16 кадр. Ньургун Боотур балтын былдыаан ылыыта көст³р.

17 кадр. Ыйыста Хара куоттарбыт абаккатыгар ытаан-соҕоон охсуһууга ынырыыта к³ст³р.

18 кадр. Абааһы дойдутун иннэри үктээри гынаннар, үүрүллүүлэрин к³рд³рүү.

19 кадр. Дуолан охсуһууну көрдөрүү.

20 кадр. Муус суорун булгунньахха лап гына түспүттэр. Сылайан-элэйэн тыын ыла тураллара көстөр.

21 кадр. Абааһы уолун көрдөһүүтүнэн Ытык Хахайдаан удабан чыллырыыт көмүс түүлээх, далан көмүс кынаттаах Өкс³кү кыыл буолан көт³н куугунатан иһэрэ көстөр.

22 кадр. Ньургун Боотур көрдөһүүтүнэн Айыы Умсуур удабан чыллырыыт көмүс түүлээх, нэлим көмүс кынаттаах Өксөкү кыыл буолан к³төн иһэрэ көстөр.

23 кадр. Бухатыырдары аҕастара аһатар түгэннэрэ к³ст³р.

24 кадр. Ыйыста Хара Ньургун Боотуру баһа атаах.

атааҕа бас гынан түһэрэн иһэрин Айыы Умсуур удабан үрүҥ көмүс муостатынан тоһуйан ылан эрэрэ к³ст³р.

25 кадр. Ньургун Боотур Ыйыста Хараны Уот байбалга бырабан кыыратыыта ойууланар. Ытык Хахайдаан дүгүрүн тоһуйан турар да, Айыы Умсуур удабан хайыы-үйэ дьөлө үрбүт. Абааһы уола ол хайаҕаска чугаһаабыт.

26 кадр. Кыайыы-хотуу, өрөгөй ыһыабын ойуута. Ү³һээ холобур курдук бэриллибит айымньы тылын-өһүн кытта үлэ ааҕааччы текси тыыннаан, ойуулаан ылынытыгар тиэрдэр. Айымньы ааҕааччы өйүгэр тыыннаах хартыына буолан киириитэ уйулҕатын хамсатан, иэйиитин уһугуннаран, ааҕы ис сүрэхтэн тахсарын кэрэһэлиир, тирэх буолар.

К. С. Станиславскай суруйарынан, артист (ааҕааччы) өйүн-санаатын ойууланар быһыыга-майгыга, эйгэбэ киллэрэргэ «аптаах арай...» тыл ситимэ улахан суолталаах. «Аптаах арай...» айымньылаахтык толкуйдуурга көбүлүмүр суруйааччы сэхэргиир, сиһилиир хартыыналарын эттээн-сииннээн, дьүһүннээн, сыттаан-сымардаан биэрэр. Ааҕааччыны «Мин ону билэбин, көрбүтүм, автор санаата миэнин курдук сөптөөх (эбэтэр биир эмэ герой санаата миэхэ чугас)»,— диэн санааҕа тиэрдэр.

Оруолу толорооччу биир киһини оонньуур эбит буоллаҕына, уус-уран ааҕааччы айымньыга баар араас быһылааннарга, быһыыга-майгыга барытыгар 3йүнэн-санаатынан киирэрэ, онон олороро эрэйиллэр. Спектакльга, киинэбэ биирдиилээн оруолу толорооччулар тылынан дьайыыны сэргэ хамсаныынан, сирэйи-харабы туттунуунан көрөөччүгэ тиэрдэллэр. Оттон ааҕааччы анардас тыл күүһүн таба биэриинэн истээччилэргэ дьайар. Онон кини айымньыны бүтүннүүтүн өйгө киинэ, хартыына курдук көрөргө дьулуһуохтаах. Манна К. С. Станиславскай киһи өйүн, иэйиитин уһугуннараарга аналлаах «аптаах арай...» ньыматын туһаныы көдүүстээх.

Маннай оҕо өйүн быһаччы уус-уран айымньыга баайбакка, айылҕаттан бэриллибит ураты өйгө ойуулаан к3р3р дьобурун уһугуннараар сорук турар. Дьин бэйэлэрин олохторун эйгэтигэр дьүөрэ олох сытыы түгэннэрин булан, оҕолор хайдах көрөллөрүн судургу кэпсэттэрииттэн аҕалыахха сөп. Салгыы ол кэпсээни кэнэтэн биэрэллэрин ситиһэр сыаллаах түһүмэхтээн «арай...» диэн араас көстүүлэргэ сыһыаран ырыттарар, быһаартарар наада. Оҕо (ааҕааччы) маннык быһыы-майгы дьин олоххо буоларын итэбэйэн, толкуйдуурун ситиһэр түгэннэри таба тайаныы улахан суолталаах.

Холобура: «Арай эһиги оҕолордуун мустан үөрэ-көтө оонньуу сырыттааххытына, эһигиттэн быдан аҕа уол кэлэн, биир уолгутун, тугунан эмэ баайсан, кырбаары суоһурҕаннын, эн тугу гыныан этэй?»—диэн оҕолор-олохторугар үгүстүк көрсүллэр чахчыны санатыахха с3п. Үөрэнээччи өйө-санаата маннык түгэннэ. үлэлээбитинэн барар, олоххо дьин буолбут быһылаанна бэйэлэрэ билбиттэрин тас өттүгэр билигин ырытан толкуйдуур кыах бэриллэр. Дьэ, онтон: «Мин, онно урут саната суох көрөн турбут буоллахпына, арай билигин көмүскэһэн барыым...» диэн араас санаалар үөскүүллэр, бары мустан кэ'этэн биэриэ этибит»,— э2ин диэтэхтэринэ учуутал бэриллиттэ түгэн суолталаах тылларын боддойоллоругар санатан биэриэн сөп: «Уол эһигиттэн быдан аҕа ээ...», «Кырбыы илик,

суохурѳанар эрэ».

Салгыы аѳыйах оѳоттон санааларын истэн, ырытыы'ан баран, иккис, үһүс түһүмэх «арай...» диэнинэн салайтаран, оѳолор өйдөрүгэр араас ис хоһоонноох хартыыналар үөскүүллэрин ситиһиэххэ с³п: «Арай эһига уолгут бэѳэһээ улахан уол балтын дуу, быраатын дуу фантиктарын былдьаабыт буоллун...», «Арай улахан уол-харчы көрдө³түн...», о.д.а. Ити курдук олох ханнык баѳарар түгэнигэр тирэѳирэн, оѳолорөйдөрүн үлэлэтэр айымньылаахтык, дыи² олоххо баардыы өйгө онорон. көрөллөрүн ситиһэр кыах баар. Учуутал үөрэтэроѳолорун тус уратыларын, олохторун ис өрүттэрин билэрэ-көрөрө, онно тирэѳирэрэ, кэпсэтиини ыытара бары өттүнэн көдүүстээх. Маннык үлэ, бастакытынан, үөрэнээччилэри иитэр, үтүө сизэргэ-майгыга тардар, икки'инэн, кинилэр өйдөрүн үлэлэтэр, толкуйдуурга, сыаналыырга, түмүктэри онорорго күһэйэр, үсүһүнэн, дыин өйтөн-сүрэхтэн тахсар санааны сааһылаан, истээччигэ итэѳэтэрдии, уустаан-ураннаан кэпсиир дьоѳуру сайыннаар, төрдүһүнэн, айар үлэ бары көрүнэр олук ууар, ханнык эмит үтүө дьайыыны онорорго көѳүлүүр.

Суруйааччы ойуулааһына ааѳааччы өйүгэр судургу хартыына буолан түспэт, үксүгэр ситэрэн толкуйдааһыны, айымньы тылыгар-өһүгэр киириини, ис номоѳун ырыналааһыны эрэйэр. Дыин олох түгэnnэригэр сыһыаран оѳо өйгө ойуулаан көрүүнэн дьарыктаммыт буоллаѳына, уус-уран айымньыны өйгө айымньылаахтык ойуулааһынна түргэнник ылсыһар.

Айымньыны маннай билсиһиигэ, ырытыыга киириигэ образтар өйгө биирдиилээн хартыыналарынан, мэтириэттэринэн ойууланаллар, ырытыы дирингээн истэѳин аайы өйгө онорон көрүү улам тыыннанан, ситэн-хотон барар, тиһэѳэр ааѳааччы айымньыны тыыннаах образтарынан ылынар. Кини уус-ураннык ааѳарыгар көрөрүн; кэпсиир буолан, тыла истээччигэ ордук тийийимтиэ.

Ааѳааччы өйүгэр айымньыга бэйэтин көрүүтүнэн образтар үөскүүллэрэ наада, ол эбэтэр хас биирдии ааѳааччыга бэйэтин «Макара»,

бэйэтин «Манчаарыта», бэйэтин «Микиитэтэ», «Куйуурдьут уолчаана» баар буолуохтаахтар. Маннай көрүүлэр быстах буолаллар, онтон айымньыга төһө инэн киирэн иһиллэр да, оччоннон көрүүлэр диринииллэр, тыыннаналлар, аабааччыга тус бэйэтигэр умнуллубат образтар (көрүүлэр) буолан дьиннээхтик өйүгэр-санаатыгар ингэллэр.

Ити курдук автор тексин кытта ыкса сибээстээх көрүүлэр анаан ырытыы түмүгэр ситиһиллэллэр. К. С. Станиславскай бэлиэтиирин курдук, аабааччы айымньыны ийэн ылыннабына, бэйэтэ билбит-көрбүт олобун эйгэтигэр киллэрдэбинэ эрэ, истээччини итэ±этэн, кэпсииринэн долгутуон, ылыннарыан сөп. Ол эбэтэр, К.С. Станиславскай этэринэи тыл искусствотыгар: «Санарыы — өйгө онорон көрөрү кэпсээһин, истин — ону өйгө бэйэ кыабынан онорон көрүү»,— буолар.

Оҕо өйгө онорон көрөр дьоһурун сайыннарыы ньымаларын хоһоонноохтук аабыыны ырытыы араас үгэннэригэр абыйах соруудабы биэрэбит: 1.Киппэ Кирили» дьүһүнүн-бодотун тылынан ойуулаан кэпсээн. (Н. Д. Неустроен «Иирээп» кэпсээнинэн). 2. Уһун Ыстапаны кэргэнэ, оҕолоро хайдах к³рсүбүттэрин ойуулаан кэпсээн. (А. И. Софронов «Куоратчыт кэпсээнинэн), 3. А. И. Софронов «Ууларбыт хорҕолдьун курдук..;» хоһоонунан кыыс мэтириэтин ойуулаа².

К. С. Станиславскай суруйарынан, актер, аабааччы уус-уран айымньыны өйгө онорон көрөр дьоһура сайдыта суруйааччы айымньытынан этэр сүрүн санаатыи өйдөөһүнү таһынан, ол санаа ис номобун ылынарга тиздэр. Айар үлэ ис хоһооно этэр ис номобунан арыллар. Уус-уран айымньыны судургу ис хоһоонун өйдөөһүн, ылыныы кыра. Хачыгыр муннаах, дьоно быста дьадаһаннар, кумалаанга баран сор суолламмытын туһунан сиһилии айымньы ис хоһоонунан сиэттэрэн билии Эрилик Эристиин бу айымньытынан этэр дирин ис санааларын ылыныыга тиздибэт. Айымньы ис номобун таба сыаналаабыт эрэ аабааччы истээччини долгутуо, суруйааччылыы олобу көрүүгэ көбүлүөн сөп.

Айымньы ис номоѳун ырыналааһын ааѳыттан, ис хоһоонун өйдөөһүнтэн, ылыныттан саѳаланар. Онтон айымньы ис номоѳор кириити, этии, кэрчик, түгэн этэр ис санаатын ырыналааһынын ситиһиллэр. Ылан к³рү³бүн С. П. Данилов «Нууччалыы мин билиим» хоһоонун. Хоһоон судургу ис хоһооно, этэр санаата «Мин нууччалыы билиим — мин көтөр кынатым» диэн. Онтон хо'оон хас биирдии суолталаах кэрчигин, тылын-өһүн ырыттааха, кини төрөөбүт тылын мунгура суох кыабын, кэрэтин нуучча тыла байытар, саналыы көрүнгүүр аналлаабын этэр курдук ээ: «Сахалыы күүстээхтик, са²атык, эрдээхтик сатарыыр туһугар».

Автор (норуот, суруйааччы) айымньытынан этэр ис санаатын, кини олоѳун, айар үлэтин бэлиэ түһүмэхтэрин, олоххо көрүүлэрин үчүгэйдик билэр ааѳааччы эрэ чугас ылыныан, истээччигэ тиэрдиэнсөп. Холобур, А. И. Софронов:

«Миигин
Хаххалыыр хара санаа - халбарый,
Күлүктүүр күтүр санаа — кырэн,
Баттыыр балыыр санаа — бар,
Ынчыкыыр ыар санаа ы'ылын
Санаар±атар сапах сана-сай±ан»,

- диэн тылларын ис номохторун ааѳааччы А. И. Софронов олоѳун ыар кэмнэрин ырытыыта суох поэттыы диригинник, улаѳалаахтык ылыммат.

Айымньы ис номоѳун ырыналааһын автор киһи быһыытынан олоххо көрүүлэрин билиини таһынан, уус-уран тылы кытта дыаныардаах үлэни эрэйэр. Айымньы хас биирдии тыллара уус-уран суолталаахтар, этии тутула. тыллар наарданыылара — барыта санаа, иэиини чуолкайдык, күүстээхтик этиллиитигэр туһуланаллар. Онон айымньы этэр ис номоѳун ырыналааһын тылы, этиини кытта айымньылаах үлэнэн ситиһиллэр.

Үөрэнээччилэргэ айымньы ис номоѳун ырытар дыо±уру интэриини маннай маннык ньымаларынан саѳалыахха син: уус-уран айымньы аатын ис

номохторун быһаартары (холобур, Амма Аччыгыйа «Сааскы кэм», Н. Д. Неустроев «Балыксыт», А. И. Софронов «Куоратчыт», «Киһи», С. Д. Данилов «Саатал», о.д.а.); ³с хоһооннорун сүрүн санааларын сэргэ ис номохторун ырыттары. Холобур, «Быа синньигэһинэн быстар». Сүрүн санаата туох, барыта кэбирэх, сииньигэс, уйан өттүнэн алдьанарын-кээһэнэрин, кыаммат, тийиммэт өттүнэн диэлийэрин, мунга-сорго тэбэрин этэр. Онтон кини этэр ис номоҕо, биллэн турар, дынг олох быһылааныгар, эйгэтигэр арыллар кыахтаах.

К. С. Станиславскай уус-уран айымньыны санарар тылга киллэрэргэ артист кэпсиир дьоһурун сайыннарыы быһаччы сыһыаннаабын бэлиэтиир. Аабааччы кэпсиир дьоһура сайдыбыт эрэ буоллабына, санарар саната истээччигэ тийимтиэ, тардар күүстээх буолар. Ону таһынан кэпсээһини табыгастаахтык та²ан туһаныы — айымньыны ырытыы, кини иһирэхтээн этэр санааларын, күөдүтэр иэйиилэрин чопчулуурга, ылыныыга тирдэр хоһоонноохтук аабыыга бигэ тирэх буолар.

Кэпсээһин арааһа элбэх. Олортон киһи тылынан айар кыабын уһугуннарар айымньылаах көрүҥнэринэн К- С. Станиславскай талан, кылгатын, айымньы ис туругар с³п түбэһиннэрэн ситимнээхтик уонна автор тематыгар өйтөн онорон, айан кэпсээһиннэри, ааттыыр.

Талан кэпсээһиннэ үөрэнээччини айымньыга ордук туох долгуппутун, тугу кэрэхсээбитин, туохтан сиэттэрэн сонун санаа үөскээбитин кэпсэтии киирэр. Үөрэнээччилэри аһаҕас кэпсэтиигэ көбүлүүр инниттэн, ыйытыыны, соруудабы толкуйдаан тус бэйэлэригэр туһайан туруоруохха наада. Холобура, уус-уран айымньыны бастакы билсиһии кэнниттэн: «Айымньыга эйигин ордук туох долгутта?». «Эн санааҕар айымньы сүрүн мөккүөрүн сытырхайыыта ханнык кэрчиккэ ойууламмытый?», «Айымньы сүрүн этэр санаата арыллыытыгар, эн санааҕар, ханнык кэрчиктэр ордук суолталаахтарый, тоҕо?» о.д.а. ыйытыыларга тирэҕирэн ытыахха с³п.

Кылгатаан кэпсээһин айымньыга сүрүн санааны тутар кэрчиги таба булан, илдыритэн бэйэ санаатын, сыһыанын көрдөрүүгэ олобулар. Кэпсээһин бу көрүнгө кэпсээччини сүрүн санааны тутар, айымньы идеянай тосхоло арыллыытыгар суолталаах кэрчиктэри атын көмө чаастартан, сийилээһиннэртэн араарарга үөрэтэр.

Холобурга, Софр. П. Данилов «От үрэххэ» кэпсээнин ылыабын. Үөрэнээччилэр кэпсээн сүрүн чааһын булалларыгар мөккүһэллэр, бэйэлэрин санааларыгар ордук суолталаах кэрчикис номоһун дакаастыырга кыһаналлар. Ол эрэн кылаастан биир эмэ оҕо Дмитрий Тыттыгынаайап сэрии кэнниттэн олорон кэлбит олоһун усталаах-туоратыгар иитийэхтээбит санаатын тоҕо тэбиир кэрчигин таба тайанар. Учууталга бу - айымньыны ырытыыны ыытарыгар тирэх. Кини кырдыгы кыайан эппэтэх биричиинэлэрин толкуйдаан, быһааран, үөрэнээчи бэйэтин сыһыанын арыян кэпсээһинэ — бу аһаҕас хаалбыт сөллүүлээх айымньы ис номоһун үөрэнээччилэр тус интэриэстээхтик ырыталларыгар, олох, киһи туһунан кэпсэтэллэригэр тиэрдэр.

Ситимнээхтик кэпсээһин айымньы идеянай-эстетическэй ис номоҕо арыллыытын, суолталаах түгэннэр ситимнэрин чопчулуурга үөрэтэр. Манна холобур, Д. Тыттыгынаайап уонна Даайа сыһыаннарын, чуолаан Миитэрэй өттүттэн ити сыһыан хамсааһынын ситимин (логикатын) ырытыы таптал, чиэс, сизэр-майгы тустарынан санааны атастаһар кэпсэтиигэ тиэрдэр.

Айымньылаах кэпсээһиннэ айымньы сүрүн геройун аатыттан, бэйэ аатыттан эбэтэр ханнык эмит герой аатыттан кэпсээһиннэр киирэллэр. Манна үөрэнээччилэр геройдар ис туруктарын, дьайыыларын биричиинэлэрин, араас ийиилэрин ырыгалааһынна үөрэнэллэр, кинилэр өйг³ айымньылаахтык, уус-ураннык онорон к³р³р дьобурдара сайдар. Суруйааччы санаатын, ийиитин уус-ураннык ойуулаан к³рүү — кини олоххо көрүүлэрин ылыныыга, үллэстиигэ тиэрдэр.

Суруйааччы (автор) тематыгар өйтөн о²орон, айан кэпсээһин эмиэ

үөрэнээччилэр өйгө онгортон көрөр дьобурдарын сайыннаар, айымньылаахтык үлэлииргэ көбүлүүр.

Учуутал: «Мыычаар Аанчыгар майгынныыр кыыс дьиэтигэр тахсан хайдах быһыыланара буолуой?» — диэн ыйытыыта үөрэнээччилэр араастаан айан кэпсээһиннэрин көбүлүүр. Кинилэр мөккүһэллэр, ол гынан баран Мыычаар майгытын ис туругун автор ойуулуугар чугастык ылыммыт оҕолор: «Кини Аанчыгар майгынныыр кыыһы батыһыннара көрөрө, анардас ол кыыс тыынар салгыныгар, кини эйгэтигэр киирэн, чуумпутук кырдыаҕастары кытта сэхэргэһэ-сэхэргэһэ олороро даҕаны — киниэхэ дууһа уоскуйуутун, эрэл кыымын биэрэр», — диэн түмүктүүлэрэ оруннаах.

Кэпсээһин бу көрүнэр айымньыга көрдөрүллэр быһылаан кыттыылаабын сирэйттэн кэпсээһин эмиэ киирэр. Холобура: «Коля Манасов аатыттан кыһыллары тоһуйа сытар түгэни ойуулаан кэпсээн», — диэн сорудахха майгынныыр үлэлэри толорторулар.

К. С. Станиславская этэринэн, суруйааччы бэйэтигэр улахан суолталаах чопчу санаатыттан, иэйиититтэн тирэҕирэн, кыым саҕан айымньы айыллар. Сиппит-хоппут тыл искусствотун үтүө көстүүтэ буолбут айымньыга суруйааччы ол санаата, иэйиитэ баһылыыр, кинини бүтүннүүтүн курдаттыыр. К. С. Станиславская бэлиэтииринэи, «түгэх сыалтан» айымньы төрүүр, ону ылынарыгар артист айар үлэтэ туһуланар» Айымньы тылын-өһүн, ис номоҕун ырытыы, ону тыыннаан өйгө онгортон көрүү ньымалара — барыта «түгэх сыалы» ситиһиигэ дьулуһаллар. Искусство айымньытыгар үлэлэһии, ис айылгытын ырытыы ханнык да күһэйиитэ суох айымньылаахтык толкуйдааһынынан, уйулҕа хамсааһынынан салайтаран ыытыллыахтаах. Учуутал оҕолорунуун маннай санаа үллэстиитин таһымыгар (бэйэтин көрүүлэрин соннообокко) айымньы ис хоһоонун, тас көстүүлэрин ырытыһыттан сыыйа биирдиилээн ойуулааһыннары, быһылааннары диринээн ырыналааһыннарга олобуран, кинилэр хас биирдиилэрэ «түгэх сыалга» тардыһар ис өрүттэрин чуолкайдаан, айымньы

«түгэх сыалын» быһаарыыга салайыахтаах.

«Түгэх сыалы» быһаарыыга текси суолталаах кэрчиктэргэ араартаан, ис номохторун ырытыһан, сүрүн санааларын чуолкайдаан, хас биирдиилэрин аабыллар соруктарын туруоруу ирдэнэр. «Түгэх сыалга» дьулуһуу, К. С. Станиславскай суруйарын курдук, айымньыны бүтүннүүтүн курдаттыыр буолуохтаах¹. Ол эбэтэр айымньы кэрчиктэрин хоһоонноохтук аабы соруктара «түгэх сыалга» тардыстар ис номохтоох буоллахтарына эрэ, аабааччы истээччилэргэ тийиитэ ордук таттарыылаах буолар.

Уус-уран аабааччы айымньы «түгэх сыалын» төһөнөн тус бэйэтэ сыралаһан ырытан ылынар да, соччонон диринник, иэиилээхтик автор тыынын, санааларын бэйэтигэр чугаһатар, айымньы ис номоҕор өтөн киирэр.

Уус-уран айымньы «түгэх сыалын» ырыта үөрэтиини норуот тылынан айымньытын кыра жанрыттан өс хоһоонноруттан сабалыыр көдүүстээх. Өс хоһоонноро абыах чочуллубут тылларынан (өс хоһоонун хас биирдии тыла улахан суолталаах) дири² санааны этэллэринэн ырытарга, оҕоһүн эрийэргэ тоҕоостоохтор. Холобурга ылан көрүөбүт «*Киһи киһинэн олорор, киһи киһинэн тыыннанар*» диэн өс хоһоонун. Кини «түгэх сыалын» ырытыыны манньк ыйытыыларынан уонна соруудахтарынан салайтаран ытыахха сөп:

1. Норуот бу ³с хоһоонунан туох санааны этэрий?
2. «Киһи киһинэн» диэн тыл ситимин хайдах өйдүүгүн?
3. «*Киһинэн олорор, киһинэн тыыннанар*» диэн тыл ситимнэрэ хас биирдиилэрэ туох этэр ис нойохтоохторуй?
4. Киһи киһиэхэ үтүө дьайыыларын холообурдарын билэбин, олоххор көрсүбүтүн дуо? Кэпсээ.
5. Бэйэнг көрбүккэр, билбиккэр олобуран киһи киһиэхэ түктэри сыһыаннарын холообурдарын кэпсээ.
6. Бу өс хоһоонун саамай суолталаах тыллара ханныктарый? Ону

¹ К. С. Станиславскай, «Түгэх сыалга» дьулуһуу, К. С. Станиславскай суруйарын курдук, айымньыны бүтүннүүтүн курдаттыыр буолуохтаах.

куолаһынан хайдах бэлиэтиэххэ сөбүй?

7. Бу өс хоһоонун олох ханнык түгэнигэр түбэһиннэрэн туһаныахха сөбүй? (Өс хоһоонун «түгэх сыала» дынг олох көстүүтүгэр сыһыаран быһаарыллар).

Мантан да көстөрүнэн биир өс хоһоонугар уруогу (дьарыгы) быһа дирингээн ырытыахха, кэпсэтиһиини таһаарыахха сөп эбит.

Аабааччы истээччилэргэ тыл күүһүнэн дьайар соруктаах. Ол инниттэн аабааччы текскэ ханнык тыллар, тыгэннэр истээччилэри айымньыга киллэрэллэрин, ханнык персонажтарга ордук болбомто уурулларын, ханнык кэрчиктэр быһылаан сайдыытын арыялларын, автор туох санааны этэрин, сыһыанын — барытын араарара, былаанныы үөрэнэрэ наада. Аабы «түгэх сыала» аабааччыны бэйэтин долгутар, интэриэһиргэтэр эрэ буоллабына, истээччилэр болбомтолорун тардар кыахтаах. Аабыллар айымньы сүрүн санаатын өйдөөбөккө, ылыммакка-уонна аабы «түгэх сыалын» быһаарбакка эрэ кыаллыбата чуолкай. Ол иһин үөрэнээччи аабарга бэлэмниир тексин хас биирдии тылын этэр санаатын, күүһүн, уратытын ырылыччы көрөрө иаада, оччоҕо эрэ кини сангарар тыллара, этэр санаалара истээччигэ дьайар, истээччини тардар кыахтаналлар. Ол иһин К. С. Станиславскай истээччигэ тылынан дьайыыга аабааччы айымньыны дарабар, өйүгэр ойуулаан көрүүтэ быһаарар оруолу ыларын бэлиэтиир. Аабааччы аабар тексин ис хоһоонун харабар ойуулаан кэрбөт буоллабына, аабы «түгэх сыала» ситиһилибэт, тыл ис номоҕо кыайан. арыллыбат.

Биллэрин курдук, олоххо киһи чакчы көрбүтүн эбэтэр бэйэтэ быһаччы кыттыыны ылбыт быһылаанын туһунан чабылхайдык, истээччилэргэ тийимтиэтик кэпсиир. Онон үөрэнээччилэргэ өйг³ онорон көрөр эбэтэр киинэ, хартыына курдук көрөр дьобуру сайыннарыы уус-ураннык аабыыга үөрэтэр уонна кини ньымаларын айымньыны ырытарга туһаныыга сүрүн тирэх буолар.

К. С. Станиславскай, олоххо интонация бэйэтэ (непроизвольно)

үөскүүр, онон сценаҕа ааҕыга ханнык да эрдэттэн бэлэмнэниллибит интонацияҕа салайтарбакка, тылынан истээччилэр ³йд³рүгэр, сүрэхтэригэр тийэр гына, бэйэ уонна автор санаатын, иэйиитин тиэрдэр сыаллаах ааҕыллыахтаах, диэн бэлиэтиир. Онон сөптөөх интонация ааҕааччы туруоруммут сыалын төһө чуолкайдык көрөрүттэн уонна ону төһө чаҕылхайдык биэрэриттэн тутулуктаах.

К. С. Станиславскай уус-уран тексти ырытыыга ааҕы араас ньымаларын айымньылаахтык туһанар. Кини уус-уран айымньыны бастакы билиһиннэри ураты суолталааҕын, салгыы тексти ырытыы, ылыныы т³рдүнэн «сиэмэтинэп» буоларын бэлиэтиир. «Айымньыны бастакы билсиһии, ааҕы — айымньылаах үлэ, ситиһии тирэҕэ. Бастакы ааҕы уус-уран айымньы этэр санаатыгар киллэрдэбинэ эрэ, тексти ылыныы сөптөөхтүк салаллар». Манан сибээстээн К. С. Станиславскай өссө биир бэлиэтээһинин учууталларга билиһиннэрэр наада: «Хаһан да үлэ түмүгүттэн саҕалааман. Түмүк санаалар айымньы дьаныардаахтык ырытыынан ситиһиллэллэр».

Айымньыны ааҕарга учуутал кылгас ис хоһоонун, геройдарын билиһипнэриитэ, ³сс³ биһирэмнээх, омсолоох, манньк-оннук проблемалардаах диэп сыана быһыылара ү³рэнээччилэр уус-урап тексти үрдүнэн к³рүүлэригэр тиэрдэр. Оҕолор толкуйдуу сатаабаттар, айымньыны барыты билэр курдук санаа сабардаан, айымньылаах үлэ кыайан тахсыбат.

Уус-уран айымньыны бастакы билиһиннэри — оҕолор болҕомтолорун тардар соруқтаах. Манна үөрэнээччилэр уйулҕаларын хамсатыы, иэйиилэрин уһугуннарыы эрэйиллэр. К. С. Станиславскай суруйарыны: «...дьин искусство иэйиигэ тирэҕирэр, айымньылаах үлэ уйулҕауһуктууттан саҕаланар» Хас биирдии киһи олоҕун бары түгэnnэригэр хайаатар да тас көстүүлэрэ дьайыылара ис иэйиитинэн уйулҕатынан салайтараллар, онон үөрэнээччилэр ис туруктары айымньы этэр санаатыгар салайан биэрэр наада. Оччоҕо эрэ оҕолор бэйэлэрэ ис сүрэхтэриттэн интэриэстээхтик ааҕар, айымньылаахтык толкуйдуур

услуобуйалара үөскүүр. Омос к³рдөхх³ уус-уран айымньыга соччо сыһыана суох курдук олох бэлиэ көстүүтүтүн маннайгы аабыны, билиһиннэрини саҕалыахха сөп. Сорукупут айымньыны оҕоҕо чугаһатыы, уйулҕатын хамсатыы. Холобур: «Оҕолоор, киһи ха'ан төрөөбүт дьиэтиттэн халҕаны тыастаахтык сабан, өтөрүнэн эргиллэр санаата суох, тахсан барыан сөбүй?» — диэн ыйыты орто саастаах оҕолорго чугас. Хомойуох иһин, дьиэттэн, ийэттэн-аҕаттан өйдөспөккө, өчөһөн, атаахтаан эбэтэр олус көнүл (хонтуруола суох) олохтох өссө көнүлгэ көччүйээри тахсан барыы, онно-манна хонуктааһын биһиги олохпутугар баар. Үгүс оҕолор табыллыбатахтарына «дьиэттэн барыы» проблематын өйдөрүгэр-сүрэхтэригэр онорон көрөллөрө биллэр. Маннык түгэннэ үөрэнээччилэр учууталларын эрэнэр, итэҕэйэр, кинилиин өйдөһөр буоллахтарына, кэпсэтиигэ улгумнук кытталлар, санааларын этэллэр, быһаарсаллар. Оччоҕо Суорун Омоллоон «Чүөчээски» кэпсээнин аабы, ырытыы сөпт³өх төрүтэ, айымньыга оҕо интэриэһин тардыы ситиһилибит курдук саныахха сөп. Айымньыны ылыныыга сөптөөх тирэх үөскээбитин эрэ кэннэ, бастакы билиһиннэри, аабы ытыллар. Бастакы билсиги, бастакы аабы суолтата айымньы сүрүн ис хоһоонун оҕолор табатык ылыналларыгар туһуланар. Биллэн турар, манна учуутал айымньыны уус-уран аабыта оҕолорго ордук тийимтиэ буолар.

Үөрэнээччилэр хоһоонноохтук аабыларын көбүлээһин уус-уран айымньыны өйтөн ааҕарга анаан ырытыынан ситиһиллэр, ааҕааччы өйүгэр-сүрэхтэ бэйэтэ тыыннаах хартыына буолан интэригэр тиэрдэр. Оҕо (ааҕааччы) бэйэтэ сөбүүр диэри улгумнук айымньы тыллара өйүгэр түспүт буолаллар.

К. С. Станиславскай уус-уран айымньыны ырытыыга аабы араас көрүнгөһөрүн табатык танан туһаныы көдүүһүн бэлиэтиир. Биллэрин курдук, айымньыны ырытыыга уус-уран текстэн тэйэн хаалыы, үрдүттэн айымньы сүрүн ис хоһоонун үөрэнээччилэр хайдах өйдөөбүттэригэр эрэ тирэҕирэн

ырытыыны ытыы оскуолаҕа үгүстүк көстөр чахчы. Бу үөрэнээччилэр ырытыыга үрдүнэн сыһыаннаһыларыгар, бэлэм учебникка бэриллит ыстатыйанан мунурданалларыгар тиэрдэр. Айымньыны ырытыы усталаах-туоратыгар уус-уран текст тирэх буолуохтаах. Айымньы тылыгар-өһүгэр, тутулугар үлэни сэргэ, тоҕоостоох кэмигэр уус-уран тексти аабыы ырытыыга көтөбүллүбүт санаалары чинэтэргэ туһаныллыахтарын сөп. Ону таһынан бу ньыма үөрэнээччи уус-уран тексти ырытыыга тиһигин быспакка туһана үөрэнэригэр үөрүйэҕи үөскэтэр.

Аабыы ньымаларыгар үөрэнээччилэргэ өйдөммөккө, болҕомтоҕо ылыллыбакка хаалыан сөптөөх түгэннэри быһаарыылаах аабыы, үөрэнээччилэр айымньыттан ордук кэрэхсээбит кэрчиктэрин хоһоонноохтук уонна этэр санааларын бигэргэтэн, дакаастаан аабыылар, о.д.а. киирэллэр. Табыгастаах түгэннэргэ учуутал текстэн уус-ураннык аабыыта уруогу биллэрдик сэргэхситэр, эмоциональнай таһымын үрдэтэр уонна уус-уран тыл көмөтүнэн этиэхтээх санаатын дириңэтэн чабылхайдык тиэрдэр игэр комөлөһүр.

Норуот ырыаһыттарын толоруулары, артистар уус-уран аабыыларын истиини ырытыы биир ньыматын быһыытынан туһаныахха сөп. Уус-уран айымньы ырытыллар кэрчигэр ааҕааччы (артист) ордук туохха болҕомтотун уурбутун, туох санааны, иэйиини истээччилэргэ этэрин ырыттарыыны тексти кытта сибээстээн (көрөн олорон) ытыллар. Араас санаа, иэйии оонньоохуннара ырылыччы көстөллөр. Уус-уран айымньыны ааҕааччы араастык ылыныытын, көрүүтүн итэҕэйэллэр, быһаарарга дьулуһаллар.

Сорох айымньылартан быһа тардыылары уонна хоһооннору ³йтэн ааҕарга бэлэмниир ырытыыны уус-уран аабыы ньымаларын туһанан ытыы үөрэнээччилэргэ ордук тийимтиэ буолар. Холобур, П. А. Ойуунускай «Бырастыы» диэн хоһоонугар киһи дьылҕатын, кини өлбүт-сүппэт үрдүк аналын хоһуйар, онон айымньыга поэт эстетическэй көрүүтүн биир өрүтэ чабылхайдык арыллар.

Суруйааччы олобун суолун, айар үлэтин бүтүннүүтүн инэн-тонгон билсистэххэ эрэ, кини эстетическэй көрүүлэрин ырыналыахха сөп. Ол гынан баран үгүс суруйааччылар эстетическэй көрүүлэрин ордук чабылхайдык арыйар биирдиилээн айымньылардаах буолаллар. П. А. Ойуунускай оннук айымньытынан «Бырастыы» диэн хоһооно буолуон с³п:

Имэннээх тылынан дыиэһийэр,
Илбистээх тылынан ньиргийэр
Мин тохтор тойугум чугдаарыа,
Мин тылым, дыэ ордук сатарыа,

— диэн поэт бигэ эрэлин ис номоҕо туохханый?— диэн ыйытыы туруорулуннун. Бу ырытыы сүрүн сыала поэт эстетическэй көрүүтүн ырыналыырга көмөлөһөр уонна хоһоон ис номоҕун, «түгэх сыалын» арыйар кыабы биэрэр.

Учуутал хоһооиноохтук аабытын кэнниттэн үөрэнээччилэр хоһоон туһунан маннайгы санааларын, ордук туох долгуппутун билэн баран, өссө төгүл истэригэр аабалларыгар уонна ырытыы сүрүн сыалын толкуйдууларыгар сорудахтыыр.

Ааҕан бүппүттэрин кэннэ, абыах оҕоттон санааларын истэн баран, хоһоону олохтоох ырытыыга киириэххэ сөп. Ити дыаныардаах үлэ түмүгэр ситиһиллэр, текскэ элбэх бэлиэтээһиннэри оҥоһулар, онон учуутал хоһоону хас биирдии оҕоҕо биэрэрэ үлэ таһаарыылаах буоларын хааччыйар.

Ырытыыга бастаан поэт муораны кытта бырастыылаһар строфаларын харандааһынан бэлиэтииллэритэр учуутал сорудахтыыр, оччоҕо хоһоон өйдөбүллээх чаастарга арахсара чуолкайдык к³ст³р. Бу строфаларга муораны дыһүннүүр аат туохтуурдарын, туохтуурдарын булларан, поэт иэйиитин, дууһатын хамсааһынын чопчулуурга көм³лөһөллөрүн быһаартарар наада, ол поэт айылҕаны (муораны) эрэ кытта буолбакка, олобу кытта кэпсэтэрин, олобу балысхан байҕалга холуурун үөрэнээччилэр өйдүүллэригэр тиэрдиз этэ.

I строфа: *барыйар, ытыллар, ыһыллар.*

IV строфа: *урсуйар, умайар, күлэр.*

VII строфа: *дьиримниир, күрүлүүр, мичинниир, барылыыр.*

Бу тылларынан поэт олох араас к³стүүлэрин, кини дууһатын хамсааһынын ойуулуур. Кини балкыырдаах-дьалкыырдаах, кыайыылаах-хотуулаах норуот олоҕун «*харылыы баргыйар балкыырга*» холуйар.

Хоһоон бастакы өйд³бүллээх кэрчигэ:

Мин тылым — мин тохтор тойугум, Мин тылым — мин туойар хомуһум Сандаба к³мүһэ саккырыыр, Салгынна умайан тырымныыр Харака муорака саалыгар Харылыы баргыйар баалыгар Уһулан-уоһуран үүммүтэ, Умайар урсунна күлбүтэ... Манна ырытыы сүрүн сыалын умнубакка, бу"кэрчик сүрүн этэр санаатын быһаарар соруктаах үлэни тэрийэн ытар туһугар маннык ыйытылары үөрэнээччилэргэ биэриэххэ сеп: поэт «*Сандаба көмүһэ саккырыыр, салгынна умайан тырымныыр*» диэн туох санааны этэрий? «*Уһулан-уоһуран үүммүтэ, умайар урсунна күлбүтэ*» диэни эн хайдах өйдүүгүнүй?

Бу ыйытыларга үөрэнээччилэр эппиэттэрин ырытан, биир дьолун санааба, иэйиигэ тиэрдэргэ дьулуһулуохтаах, ол кэрчиги хоһоонноохтук ааһан истээччигэ тиэрдэр санааны чопчулуурга туһалаах. Оннук дьолун санаа, холобур: «*Мин тылым (ырыам) норуот дьолун иһин охсуһууга төрөөбүтэ, умайар урсу²²а күлбүтэ*».

Кэрчиги аабы сыалын-соругун быһааран баран, хоһоонноохтук ааһарга бэлэмнээн, тохтобуллары, охсуулаах тыллары, куолас хамсааһынын болдьох бэлиэлэринэн бэлиэтииргэ сорудахтаар.

Хоһоон иккис өйдөбүллээх кэрчигин ырытарга маннык ыйытыны туруоруохха с³п: «Поэт ырыатын ырата, тыыннаах сатата туохха ананар эбитий?». Үөрэнээччилэр бу ыйытыга эппиэти дэбигис булаллар. Учуутал эппиэт психологическай өрүтүн диринэтэн, поэт этэр тылын күүһүгэр, идеята ³рөгөйдүүрүгэр бигэ эрэлин үөрэнээччилэргэ итэҕэтэргэ-

кыһаныахтаах, ол инниттэн «умайар буурђанап туойбута» диэн кэрчик бүтэник строкатын ис номођун ырыттарар с³п.

Үһүс кэрчиккэ поэт олорбут олођуттан, төрөөбүт норуотун иннигэр онорбут үтүөтүттэн-өнөтүттэн барытыттан «тохтор тойугун» уһулуччу тутарын, «кэхтибэт кэрэкэ тылларын» өлбөт-сүппэт аналыгар эрэлин этэр. Бу кэрчиги ырытарга хоһоон суруллубут кэминээђи быһыыны-майгыны кылгастык, чабылхайдык билиһиннэрии ис номођун үөрэнээччилэр өйдүллэригэр тиэрдэђэ уонна аађы сыалын табатык туруорарга көмөлөһү³ђэ: «Бу сиргэ ким төрүөн өлбөтөй?!», мин ааһыам, ол эрэн «кэриэһим —...кэрэкэ тылларым».

Хоһоон тиһэх кэрчигэр поэт ыанньыйбыт санаата, кырдык туругуларыгар бигэ эрэлэ, олођун сырдык идеята, охсуһууту батаһа буолбут «имэннээх сатанан дьиэһийэр, илбистээх тылынан ньиргийэр» ырыата үйэлэр тухары өлбөт-сүппэт аналлаађын, норуот «үөрүүлээх күнүгэр» чугдаарыйа туоллар кэскиллээђин этэр. Бу уус-уран өттүнэн энкилэ суох сиппит-хоппут философскай ис хоһоонноох айымньыны аађы сыалын арыйыыга тиэрдэр: «Мин тылым, мин ырыам норуоттан силистээх, норуоту хоһуйар, норуокка ананар—ол иһин өлбөт-сүппэт үйэлэниэ!»

Хоһоонноохтук аађыыга бэлэмнээн, кэрчиктэринэн ырытан баран, үөрэнээччилэр өссө төгүл тексинэн болђомтолоохтук үлэлииллэрин ситиһэр инниттэн, ордук суолталаах тыллары, тохтобуллары, куолас үрдээһинин, намтааһынын болдьох бэлиэлэринэн бэлиэтииллэригэр сорудахтыыр ордук. Ол эрэ кэнниттэн хоһоону иэйиилээхтик, ис номођун тиэрдэр аађыыга холонуулары истиэххэ сөп.

Үөһэ ырытыллыбыт К. С. Станиславскай үөрэђин сирин өрүттэригэр тирэђирэн, уус-уран аађы ньымаларын литература уроктарыгар туһаны: аађы араастарын, өйгө онорон көрүүнү сайыннарыы албастарын, тылынан-өһүнэн үлэ, кэпсээһини тэрийии, ыйытылары уонна сорудахтары тангы методикаларын кытта быстыспат ситимнээх.

Ол иһин бу үлэбэ уус-уран аабыга ү³рэтии айымньыны аабы, ылыны төрүтүн, аабааччыны иити и сүрүн суолун быһыытынан көрүллэн, кинини ырыты айымньыны үөрэтии атын ү³һэ бэлиэтэммит, тирэх ньымаларын кытта сибээстээн бэрилиннэ.

ХОҔООННООХТУК ААБЫ НЬЫМАЛАРЫН УУС-УРАН АЙЫМНЬЫ КӨРҮННЭРИНЭН ААБЫГА, ЫРЫТЫГА ТУҔАНЫ УРАТЫЛАРА

Уус-уран айымньы араас жанрдара ү³рэтэргэ ураты сыһыаны, ырытыны эрэйэллэр. Хас биирдии жанр бэйэтин тус уус-уран кыахтарынан уратытык аабааччыга тийэр. Онон ү³рэнээччилэргэ жанрдар уратыларын туһунан билиһиннэриини утумнаахтык ытыллыахтаах. Жанрдар сүрүн уратыларын өйдөөтөхтөрүнэ эрэ, айымньыны ылынар кыахтаналлар.

Холобур, остуоруйаны үөрэтэргэ оҕолор: «Бу сымыйа, албын, олоххо маннык буолбат», — диэбэттэрин туһугар остуоруйа уратыларын быһааран бэриллиэхтээх. Жанрдар уратыларын оҕолор ситэ өйдөөбөттөрүттэн уус-уран текст ис хоһоонун ити курдук үрдүнэн ылынахтарын с³п.

Хоһоонноохтук аабыга үөрэтиини уонна уус-уран айымньыны үөрэтиигэ хоһоонноохтук аабы ньымаларын туһаныны ханнык жанртан саҕалыыр ордугуй диэн ыйытыга араас быһаарыылар бааллар: сорохтор ордук хоһооннортон саҕалыыр таһаарыылаах дииллэр, атыттар — кэпсээннэртэн.

Хоһоонноохтук аафарга үөрэтиини норуот тылынан уус-уран айымньытын кыра жанрдарыттан: өс хоһоонноруттан, таабырыннартан саҕалыыр ордук көдүүстээх диэн санааба биһиги кэллибит. Кинилэр олус кылгас кээмэйдээх буоланнар тыллара оҕо өйүгэр ордук түһүмтүөлэр, иитэр-үөрэтэр суолталара сүрдээх улахан, оҕолор норуот историятын, олобун-дьаһабын кытта билсэллэригэр үтүө-мааны сизэргэ-майгыга иитиллэллэригэр тирэх буолаллар.

ӨС ХОҮООННОРО.

Өс хоюонноро норуот тылынан уус-уран айымнытын биир саамай былыргы уонна мындыр, баай ис хоюонноох көрүнгэ. Кини норуот муударанын кэрэһитинэн буолар.

Өс хоюонун үөрэтэргэ оюолор толкуйдуур уонна өйгө онорон к³рөр дьобурдара сайдар. Уус-ураннык кэпсиир, айымны тылын-өһүн ырытар үөрүйэхтэргэ сысталлар, бэйэлэрин санааларын этэ, олох көстүүлэрин сыаналыы үөрэнэллэр.

Учуутал ос хоюоинорун бастакы билсигиннэриигэ үөрэнээччилэр болжомтолорун баай ис хоюонугар, суолтатын арааныгар тардыахтаах. Өс хоюоно олох-дьаһах араас өрүттэрин, киһи үтү³-мөкү быһыытын туһунан түмүктэммит санааны абыһах бэргэн тылынан чочуллубут айымны буоларын оюолорго өйдөнөр гына ырытан, быһааран биэрэр наада.

Оюолор өс хоюоннорун дьон-сэргэ кэпсэтиитигэр истэллэр, кыра кылаастарга бэриллит текстэр ис хоюонноругар сыһыаннаан холобурдары өйдүүлэр. Онон үөрэтии оюолор өс хоюоннорун төһө билэллэрин, туох өйдөбүллээхтэрин чуолкайдаһар кэпсэтииттэн сабаланыан сөп. Оюолор холобурдарыгар туох санааны этэр өс хоюонноро баалларын быһаарсар, темаларынан наардаан көрөр үлэ тэриллэр. Ол түмүгэр өс хоюонноро этэр санаалара киэнэ; темалара баайа чуолкайданар. Биллэн турар, тутта: «Өс хоюонун төһө билэбит, этин», — диэн өмүтүннэрэн сорудах биэрии туһата кыра. Ребуһу таайтарыыттан, темаларынан наардаммыт өс хоюонноох плакаты көрдөрүүттэн сиэттэрэн, кэпсэтиини тэрийиигэ оюолор балачча элбэх холобурдары этиэхтэрин, быһаарыахтарын сөп.

Өс хоюонун ырытыыга учуутал маннай кылаас оюолорун бэлиэ уратыларыгар эппиэттиир, кинилэргэ туох эмэ санааны үөскэтэр ³с хоюоннорун интонациялаахтык этэр. Онтон оюолор болжомтолорун ордук тардыбыт биир өс хоюонун анаан ырытыыга киририллэр.

Холобур: *Сүрэбэ суох сүүс сүбэлээх.* Оѳолор бу өс хоһоонун кыраларыттан билэллэр. Ол эрээри кини ис номоѳун сөптөөх ырытыыта суох өйдөөбөттөр. Учуутал хоһоонноохтук өссө төгүл этэр. Ол кэнниттэн ыйытыы көмөтүнэн ырытыыга киирэр:

—Бу ос хоһоонугар ким туһунан этиллэрий?—Үөрэнээччилэр эппиэтин ыарырѳаппакка этэллэр. Учуутал дуоскаѳа суруйар, онтон маннык ыйытыылары биэрэр:

—*Сүрэбэ суох* диэн хайдах киһини ааттыбытый?

—Тоѳо *сүрэбэ суох* киһи сүбэтэ, албаһа элбэѳий?

—Өс хоһоонугар ханнык сүрүн суолталаах тыл баарый? Ону куолаһынан хайдах бэлиэтиэххэ сөбүй?

Учуутал, тохтобулу араастаан бэлиэтээн, оѳолорго ааѳан иһитиннэрэр уонна ханнык тохтобул өс хоһоонун-сүрүн санаатын чуолкайдьырын ырыттарар:

1. *Сүрэбэ / суох сүүс сүбэлээх.*

2. *Сүрэбэ суох сүүс / сүбэлээх.*

3. *Сүрэбэ суох / сүүс сүбэлээх.*

Итипник араас интонациялаан ааѳы кэнниттэн, оѳолор сүрүн суолталаах тыл сүүс диэн буоларын быһаараллар. Ити тыл иннигэр кыратык тохтобул онорон ааѳаллар.

Салгыы учуутал: «Оһолоор, өссө сүрэбэ суох киһи туһунан ханнык өс хоһооннорун билэѳитий?»— диэд ыйытан үлэни кэнэтэн ыытыан сөп.

Үөрэнээччилэр:

—*Аһыырга аллаах, үлэбэ көлөөк.*

—*Санатынан эрэ барытын кыайар,*

—*Хойутаан турбут чыычаах хараѳын хастар.-.*

—*Ким үлэлиир, ол аһыыр.*

—*Үлэ куобах буолбатах, үргэн куотуо буоллаѳай, о.д.а.*

Сиидэнэн уу баспыкка дылы диэн өс хоһорнун ырытыыны маннык

ыытыахха сөп:

Учуутал: Өрүстэн сиидэнэн уу баһыахха сөп дуо?

Үөрэнээччи: Сиидэнэн уу баһар сатаммат, тоҕо диэтэххэ, уу курдары ааһар.

Учуутал: Сөп. Хайдах да кыһаллыбытын иһин сиидэнэн ууну баспаккын. Оччоҕо норуот бу өс хоһоонунан туох санааны этэрий?

Үөрэнээччи: Туһата суох үлэ туһунап.

Учуутал: Оҕолоор, сөпкө эттигит. Норуот туһата, көдүүһэ суох үлэни сиидэнэн уу баспыкка холообут. Бу өс хоһоонуттан биир эмэ тылы атын тылынан, ис хоһоонун уларыппакка эрэ солбуйуохха с³п дуо? Толкуйдаатыбыт.

Оҕолор биир икки тылы дьүөрэ суолталаах тылынан солбуйан к³р³лл³р, онтон ³с хоһоонуттан биир да тылы уларытан туттар толоостук иһиллэрин, хос суолтаны биэрэрин итэҕэйэллэр.

Учуутал: С³п, атын суолталаах ³с хоһооно ү³скүүр эбит. Ырыппыт ³с хоһооммутугар чугас ис номохтоох ос хоһооннорун билэбит, истибиккит дуо?

Ү³рэнээччилэр: *Урабаһынан ууга суруйбукка дылы.*

Учуутал: Бу ³с хоһоонноро ис номохторунан дьү³рэлэр, ³сс³ тугунан майгыннаһалларый?

Ү³рэнээччи: Тэннээһин баар (учуутал к³м³л³һөр).

Учуутал: Тэннээһин ханнык тылынан этиллэрий?

Үөрэнээччи: *Дылы.*

Учуутал: Сөп. Би'иги ³схоһоонун айыы биир ньыматын биллибит. Бэйэбит, кылааспыт иһигэр баар итэҕэстэр тустарынан ³с хоһооннорун айыахпытын с³п эбит. Толкуйдуубут.

Өскөтүн оҕолор ыарырҕатар буоллахтарына, кинилэр олохторугар сыһыаннаах темалары, түгэннэри санатан биэрэр наадалаах.

ҕс хоһоонугар хас биирдии тыла улахан этэр күүстээбин ырыттаран

баран, ити тыллартан өссө этии сүрүн өйдөбүлүн тутар тутаах тылы булалларыгар үлэ ыытыллар.

Үөһэ ырытыллыбыт ³с хоһоонугар тутаах тыл уу *баспыкка дылы* диэн буоларын оҕолор быһаараллар. Тутаах тыл куолаһынан бэлиэтэнэрин, ордук суолталаа-бын бэлиэтээн иннигэр тохтобул оҕоһуллуохтааҕа быһаарыллар.

Өс хоһооннорун күннээҕи олохторугар, кэпсэтэр тылларыгар тутта үөрэнэллэрин наадатыгар дын олоххо буолбут түгэнгэ сыһыаран өс хоһоонун туһанарга соруудахтанар,

1 үөрэнээччи: Сардаана Саргылыын кыра эрдэхтэриттэн доҕордоһоллор, ол иһин кинилэри «уу тэстибэт доҕордуулар» дииллэр.

2 үөрэнээччи: Мин табаарыспын кытта иирсибитим, онуоха ийэм эппитэ: «Доҕорун суох буоллабына — к³рд³³, буллаххына — харыстаа».

3 үөрэнээччи: Атахпын тоһутан балыыһаҕа киирбитим. Бииргэ үөрэнэр табаарыстарым күн аайы кэлэн уруокпун толортороллоро, ыарырҕаттахпына көмөлөһөллөрө. *Доҕор доҕорун алдьархайга хаалларбат* диэн өс хоһооно сөпкө этэр эбит.

Өс хоһоонноругар олобуран сиэрдээх буолууга иитэр үлэни тэрийэр тоҕоостоох.

Оҕолор ³с хоһооннорун ис номохторун табатык биэрэн ааҕарга дьулуһууларыгар, кини этэр санаатын ылыныылара, ингэриниилэрэ күүһүрэр. «Бу өс хоһоонноро эһигини туохха үөрэтэллэрий?»—диэн ыйытыыга улгумнук эппиэттэһэллэр.

1 үөрэнээччи: Кырдыксыт буоларга: *Сымыйалыан бэйэбэр куһаҕаны оҕостуон.*

2 үөрэнээччи: Төрөөбүт дойдуну таптыырга: *Төрөөбүт дойдугун харабын харатын курдук харыстаа.*

3 үөрэнээччи: Сүрэхтэ суохтары күлэр: *Сүрэхтэ суох—сүүс сүбэлээх.*

4 үөрэнээччи: Үлэни таптыырга: *Үлэ үксэ, тыл айаҕа үчүгэй.*

5 үөрэнээччи: Кырдыаҕастары ытыктыырга: *Кырдыаҕаһы күлбэт буол,*

бэйэн кырдыан тонхойуон.

6 үөрэнээччи: Айылҕаны харыстыырга: *Тостубут лабаа маһыгар сыстыбат, үргэммит сибэкки хонуутугар хат үүммэт.*

7 үөрэнээччи: Куһабап киһи туһунан: *Салыгнаах балык курдук киһи.*

8 үөрэнээччи: Эйэ туһунан. *Эйэ айар сэрии алдьатар.* Онон хоһоонноохтук аабыыны өс хоһоонун үөрэтэргэ туттуу үөрэнээччилэр айар, толкуйдуур, ылынар дьоһурдарын сайыннарар.

ТААБЫРЫННАР.

Таабырын — фольклор биир кыра көрүнгэ. Таабырынна тугу эмэ образтаан, ойуулаан, предмет биир эмэ биллэр бэлиэтин чорботон таайтараллар. Онон таабырыны таайыы предмети үчүгэйдик билэри, булугас өйдөөх буолары эрэйэр. Ол да иһин таабырыны өй гимнастиката диэн мээнэбэ эппэттэр. Таабырыннар оҕо өйүн-санаатын, толкуйдуур, быһаарар дьоһурун сайыннараллар, эрчийэллэр. Таабырынна образтаан, дьүһүннээн этии арааһа туттуллар: ханалытыы, үгэргээһин, холуйуу, тэннээһин. Киниэхэ олоҕу, айылҕаны кырабытык көрүү, мындыр өй, хомоҕой тыл эгэлгэтэ көстөр. Онон таабырыннары оскуолаҕа үөрэтии оҕо билиитин-көрүүтүн сайыннарыыга, тыл күүһүн ырыта үөрэтэргэ улахан суолталаахтар.

Таабырыннарга анаммыт урогу учуутал сэргэхтик, тэтимнээхтик, кырдык да бу таабырын тугун дыктитэй диир гына урок барарын ситиһиэхтээх. Өс хоһооннорун ырытыыга курдук, хоһоонноохтук аабыыны таабырыны үрэтии ханнык баҕарар түһүмэбэр туттуохха с³п. Бастаан учуутал үрэнээччилэргэ өйд³н³р тыллаах билбэт таабырыннарын таайтарар.

Таабырыны таайтарар задачаны суоттатар кэриэтэ. Онон оҕолору толкуйдатар курдук таайтарыылаахтык этиллиэхтээх. Таабырын анал рифмалаах, ритмнээх булан, этэр санаатын истээччигэ тиэрдэргэ таайтарар интонация улгумнук тахсар.

Таабырын хас биирдии тыла суолталаах, кини таайыытын күлүүһэ

тылга баар. Онон тыла барыта Логический охсуулаах, иһигэр элбэх тохтобуллаах буолар. Ол иһин таабырын аабыллыыта атын жанрдар аабыллыыларыттан ураты.

Кэтээн к³рдөххө, ү³рэнээччилэр добдугураччы аа±а ү³рэммиттэринэн түргэнник, дэхситик, биир тыынынан аабаллар. Оннук аабыыга таабырын ритмэ кэһиллэр, ис хоһооно истээччигэ өйд³ммөт, - онон таайыытын уустугурдуон сөп.

Хоһоонноохтук аабарга үөрэтиэх ининнэ таабырыны дуоскаба суруйар эбэтэр таблица онгору абаан ыйыыр табыгастаах.

Оболоор таабырын ис хоһоонун биэрэр сүрүн тыллары булаллар уонна ханан тохтобуллар онгоһуллалларын учуутал көмөтүнэн быһаараллар.

Атаба суох /— хаамар, / кыната суох /— көтөр, тыла суох /— кэпсиир баар үһү.

От-мас аһылыктаах // ойуоккалаан обонньор баар үһү.

Таабырыны таайар кэмнэ үөрэнээччи толкуйдуур уонна өйүгэр онгору көрөр дьобура сайдар, уус-уран тылы, этиилэри өйдүү, тутта үөрэнэр. Холобурга, «Ойуурга ойуулаах сонноох оболоор бааллар үһү» диэн таабырыны маннай учуутал хоһоонноохтук этэ биэрэр, онтон: «Оболоор, эһиэхэ өйгүтүгэр хайдах хартыына к³ст³рүй?» — диэн ыйытар.

Үөрэнээччи: Ойууру уонна ойуулаах сонноох оболору көрөбүн.

Учуутал: Истин эрэ өссө. Ойуурга ойуулаах сонноох оболоор бааллар үһү. Эһиги хайдах саныгытый, бу оболоор ойуурга күүлэйдии кэлбиттэр дуу, эбэтэр олороллор эбит дуу?

Үөрэнээччилэр: Олороллор, тобо диэтэххэ таабырынна *бааллар, кэлбиттэр* диэн буолбатах.

Учуутал: Кинилэр кимнээбий? Арай эһиги ойуурга отоннуу кэлбиккит, онно кимнээби көрдүгүт?

Үөрэнээччилэр: Кыыллари.

Учуутал: С³п, кыыллари. Кинилэр элбэхтэр, ойуур оболоро буолаллар.

Оттон таабырынна туох эрэ туһунан быһаччы этиллэр. Өйгүтүгэр о²орон к³рүн эрэ. Ойуур, элбэх баҕайы отон кытара сытар, эһиги хомуйбутунан барабыт... ким эрэ эйигин к³р³р, интэриэһиргиир. Кини к³хсүгэр ойуулаах, олус сытыы харахтаах.

Ү³рэнээччилэр: Моҕотой, моҕотой,

Ити курдук таабырыны таайыы тылы ырытыыттан, тыл суолтатын тайа ³йд³³һүнтэн тутулуктаах.

Учуутал таайтарбыт 2—3 таабырыннарын ырытыы кэнниттэн, оҕолор бэйэлэрэ таабырыннаһыыларын тэрийиэххэ с³п. Манна учуутал таабырыны таайтарарга к³бүлүүр интонациялаахтык сангаралларыгар болҕомтотун уурар.

Ити кэнниттэн учуутал ү³рэнээччилэр таабырыннары ү³рэтиигэ хо'онноохтук аабыыга ылбыт дьоҕурдарын уонна билиилэрин чипэтэр үлэни ыытара наада.

Холобурга, «Сур б³р³лөрдүү ытырсар, туох түбэспиттэрин ыйыстар кыылар бааллар үһү» диэн таабырыны оҕолор таайан «кыптыый» буоларын быһаараллар.

Учуутал: «Хайдах кыптыый буоларын таайдыгыт?»— диэн ыйытан быһаартарара наада.

Үөрэнээччи: «Ытырсаллар, туох түбэспиттэрин ыйысталлар үһү» диэн сүрүллүбүт.

Учуутал: Кыптыый тугу кытта тэҥнэниллэрий? Үөрэнээччи: Хамсыыр харамайы кытта. Учуутал: Эн санааҕар кыптыый тоҕо кыылы кытары тэҥнэниллэрий?

Үөрэнээччи: Тоҕо диэтэххэ, кини бөрө курдук ытырар.

Учуутал: Ол гынан баран кыптыый б³р³тт³н туох атыннаабый?

Ү³рэнээччи: Ырдыгынаабат.

Учуутал: Таабырын кыыл уонна туттар тэрил майгыннаһар ³рүттэригэр олобуран айыллыбыт. Бүтүн к³стүү ойууламмыт. Биһиги хайлах хартыынаны к³р³түй?

Ү³рэнээччи: Мин эбэм иистэнэ олорорун к³рбтм... Эбэм тангһы кырыйдабына икки сур б³р³ ытырсаллар, туох түбэспитин ыйыстан иһэллэр... Ол гынан баран б³р³л³р ырдыгынаабаттар, ыйыстан эрэ и'эллэр... Итиниэхэ майгынныыр дьиз иһигэр баар буолуон с³п... кыптыый.

Ү³рэнээччилэр (³йг³ ойуулаан к³р³р дьобурдара сайдыбыт буоллабына) таабырыны түргэнник таайар эбиппит диэн түмүккэ кэлэллэр.

Ити курдук норуот тылынан уус-уран айымньытын керүнгүнэрин үөрэтиигэ хоһоонноохтук аабыы ньымаларын туһаныы оҕолор айымньы тылыгар-өһүгэр млэлииллэригэр, ³йг³ онгoron к³р³р дьобурдара сайдарыгар, айымньы ис номо±ун ылыналларыгар, санааны табатык этэ үөрэнэллэригэр көбүлүүр.

ОСТУОРУЙАЛАР.

Остуоруйалары оҕолор кыра эрдэхтэриттэн билэллэр. Кыра кылаастарга оҕолор остуоруна норуот айымньытын быһыытынан уратылаабын туһугуан сүрүн өйдөбүлү ылаллар.

Остуоруйаларга норуот сиэр-майгы араас ³рүттэрин ойуулуур: киһиргэс, сымыйаччы, инсэлээх, онтон да атын дьон итэҕэстэрэ сэмэлэнэр. Остуоруйалар бэйэ-бэйэбэ көмөлөһүүгэ, доҕордоһууга, о.д.а. үөрэтэллэр. Урукку өттүгэр саха оҕото атын аралдьыйара суох буолан, остуоруйаны наһаа истиэн баҕарара, ол иһин буолуо; урут хас нэһилиэк аайы остуоруйаһыттар үгүс этилэр. Үчүгэй остуоруйаһыт хоно-өрүү кэллэбинэ, оҕо-дьахтар наһаа үөрэрэ, кини күндү ыалдьыт, маанылаах хоноһо буолара. Остуоруйаһыттар өйгө онгoron көрөр дьобурдара сайдыбыт, баай тыллаах дьон этилэр, Истээччилэр урут истибит да остуоруйаларын кэрэхсээн, тартаран истэллэрин курдук кэпсииллэрэ.

«Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» норуот таптаан кэпсиир, кэрэхсэбиллээх остуоруйаларыттан биирдэстэрэ. Кини үтүө баҕа, ыра санаа туолуутун кэрэһэлиир. Ол курдук собус-соҕотобун олорор Бэйбэрикээн

эмээхсин сыһыттан туурбут бэрдьигэс ото кэрэттэн кэрэ кыыс оҕоҕо кубулуйбут. Хаардьыт Бэргэн баҕарбытын хоту бу кыыс оҕону кэргэн ылар. Ол эрэри дьол-соргу судургутук кэлбэт, элбэх мэхэйдэри дьулуурдаахтык туораан, туруулаһан эрэ ону ситиһиэххэ сөп. Киһи буолар анала, кэскилэ кэхтибэт, «олох кэрэ үчүгэй өттө үөскүү, төрүү турар, туохтан да өлбөт, өрөгөйдүүр эрэ үгэстээх» — диэн санааны бу остуоруйа этэр.

Ис хоһоонунан «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» алыптаах-дьиктилээх остуоруйаларга киирсэр. Алыптаах-дьиктилээх матыыптара үгүс: бэрдьигэс от кыыс буола кубулуйара, Чоочугур Чуоҕур ат киһилии сангарара, абааһы кыыһын кубулунуута, кыыс иккистээн тиллиитэ, абааһы кыыһын этэ-хаана үөн-көйүүр буолан тарҕаныыта, о.д.а.

Мифологическая матыып эмиэ баар: олонхоҕо курдук, бу кэрэ кыыс үөһээ айыылартан төрүттээх, кини сылгы сүөһү айыыта Дьэллик Дьэһэгэй сэттэ кыталык кыргыттарыттан биирдэстэрэ, Орто дойдуга олохсуйан, саха төрдө, ыал буолар аналлаах. Ити эрэри остуоруйаҕа дьингнээх олох араас көстүүтэ эмиэ сиһилии хоһуйулар. Бэйбэрикээн эмээхсин бэһиэйэх ынабын көрөн-истэн, сүөһүлэнэн ыал буолан олороро, Хаардьыт Бэргэн бултуура-алтыыра, кэргэн кэпсэтии, былыргылы уруу тэрээһинэ. Итинэн остуоруйа төһө да омуннаабын, дьиктилээбин иһин дьинг олохтон т³рүттээбэ кэрэхэлэнэр.

Бу барыта түмүллэн, остуоруйаны баай, кэрэхсэбиллээх ис хоһооннуур, остуоруйа туһунан оҕолор өйдөбүллэрин, билиилэрин диринэтэр, байытар, чопчулуур кыабы биэрэр.

Үгүс методистар остуоруйаны маннайгы билсигини тексин аабынан буолбакка, уус-уран кэпсээпин ньыматынан ытылларын ордук биһирииллэр.

Остуоруйа, тылынан айыллыбыт айымныы буолан, уус-ураннык кэпсэнэрэ ааҕан билэрдээбэр истэргэ ордук тийимтиэ. Учуутал уус-уран кэпсээһинэ оҕолору кэпсииргэ көбүтэр, үөрэтэр быһаччы ньымалартан

биирдэстэрэ.

Маннайгы уруокка учуутал остуоруйаны сиһилии кэпсииригэр текст тылын-өһүн, уустаан-ураннаан хоһуйуутун, былыргы, эргэрбит тылларын солбуйбакка, уларыппакка туттарга кыһаллыахтаах.

Учуутал кэпсээһинин кэнниттэн биэрэр ыйытыылара оҕолор остуоруйаны хайдах ылыммыттарын чуолкай-дааһынна туһуланар: «Остуоруйаттан ордук тугу сөбүлээтигит? Абааһы кыһа кубулуммутун дьон тоҕо таайбаттарый?»

Үөрэнээччилэр остуоруйаны маннайгы ылыныыларын таһымын билгэлээн баран, ырытыыга киириллэр. Ырытыыга оҕолор өйдөөбөт уонна уус-уран тылларын быһаарсыы; тексти сиһилии кэпсэттэри; дикилээх-алыптаах түгэннэри буулуу; с³бүлээбит түгэ²²э иллюстрация оноруу; инсценировка сценарийын эбэтэр остуоруйа биир эмэ чааһыгар диафильм сценарийын о²оруу, о.д.а. үлэлэр тэриллэхтэрин сөп. Үөһэ ааттаммыт ньымалары табыгастаахтык танан туһаныы оҕолор остуоруйаны ылыныыларын диригэтэр, уус-ураннык кэпсииргэ, хоһоонноохтук ааҕарга көбүлүүр.

«Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» остуоруйаны үөрэтии айымньы сүрүн санаатын чуолкайдаа'ынынан түмүктэниэн сөп: бу остуоруйаҕа үтүө санаа, сырдык баҕа өрүү кыайара, өрөгөйдүүрү; куһаҕан, хараҥа санаа хоттороро, киһи дьолго-соргуга үгүс мэхэйдэри дьулуурдаахтык туораан эрэ тийиэн с³бө уус-ураннык, кэрэхсэбиллээхтик хоһуйулар.

Остуоруйа кэпсииргэ ананан айыллар. Остуоруйаны үөрэтэргэ саамай табыгастаах ньыма уус-ураннык кэпсииргэ көбүлээн үлэлэтии буолар.

Бастаан остуоруйа геройдарын хайдах майгылаахтарын бэйэ-бэйэлэригэр сыһыаннарын туһунан быһаарсыы ыытыллар. Кэпсииргэ остуоруйа персонажтарыгар оҕолор бэйэлэрин сыһыаннарын, ол аата кими сөбө, хайгыы, кими күлүү гына, сирэ санаабыттарын, интонацияларынан

сатаан көрдөрөр сорук турарын ыйылар. Онон оџо кэпсиригэр айымны ис хоһоонун эрэ тириэрдэр соругу туруорбакка, ким ордук сатабыллаахтык, көрүдүөстүк, табыгастаах интонациянан ким үчүгэйдик остуоруйалыырыгар усулуобуйа туруоран күрэхтэһиннэрэрдии кэпсэттэрэр ордук.

КЭПСЭЭННЭР.

Кэпсээһини үөрэтии ньымалара остуоруйалары аабыны, ырытыны кытта ыкса сибээстээхтэр. Манна эмиэ баһылыр оруолу кэпсэтии ньымалара ылаллар. Уус-ураннык кэпсээһин уонна кэпсээһин атын көрүҥнэрэ бары туһаныллар. Ону таһынан айымныны кэрчиктэргэ араартааһын, олох этэр сүрүн санааларын чуолкайдааһы кириэрлэр.

Кэпсээни аабыах иннинэ эргэрбит тыллары быһааран биэрэр тоџоостоох. Оџолор бу тыллар суолталарын өйдөөн хаалалларын ситиһэр инниттэн этиини толкуйдатыахха син.

Учуутал кэпсээни үөрэтиигэ оџо интэриһин көтөџөр быһа тардылары бэйэтэ уус-ураннык ааџан иһитиинэриитэ үөрэнээччилэри айымны ис хоһоонугар, тылыгар-һүгэр тардар.

Суорун Омоллоон «Харанаџа тыкпыт сырдык» кэпсээнин ырытыга учуутал Ньюкуус баай учууталлыын кэпсэтиилэрин ааџар. Бу кэрчик кэпсээн сүрүн ис хоһоонун арыар, айымны ис номоџун быһаарарга тирэх буолар. Манна үөрэнээччилэргэ өйдөммөт тыл суох, онон тута Ньюкуус ис туругун көрдөрөр тыллар уонна этиилэр суолталарын арыыыга кириэрххэ сөп.

Учуутал: Ньюкуус оскуолаџа кэлэн баран хайдах туттарый?

Үөрэнээчи: Кини куттанар. Кини хаһан да маннык элбэх оџолоох сиргэ сылдыа илик. Оттон учуутал олус мааны уонна кыһырбыт көрүҥнээх. Ньюкуус киниттэн куттанар, ытыах курдук.

Учуутал: Баай учуутал бастакы ыйытытыгар болџомтоџутун уурун эрэ. Манна туох эрэ, хайдах эрэ сатабыла суох. Биһиги билбэт киһибиттэн

аатын хайдах ыйытабытый?

Үөрэнээччи: Аатын кимий?

Учуутал: Оттон бу учуутал туох диэн ыйытарый? Кини тугу ыйытарын тута өйдүөххө с³п дуо?

Үөрэнээччи: Суох. Арай маннык биһиги тылбытын олуттаҕастык атын омуктар санарыахтарын сөп.

Учуутал: С³п. Бу учуутал саха киһитэ эрэри тоҕо итинник төрөөбүт тылынан сангарара буолуой?

Үөрэнээччи: Кини киһиргэс. Ньюкууһу күлүү-элэк гынар.

Учуутал: Сөп, манан суруйааччы учуутал буолбут баай уола үрдүктүк туттунуутун, киһиргиирин көрдөрөр. Ньюкуус тоҕо киниэхэ таптанар аатын этэрий?

Үөрэнээччи: Тоҕо диэтэххэ кини бу аатыгар үөрэммит уонна үчүгэй (сурукка киирбит) аатын этэр кыаҕа суох. Кини куттанан титирэс, тугу эппиэттиирин толкуйдаабат.

Учуутал: Сөп. Суруйааччы манна куттанан ханнада барыах-кэлиэх сирин билбэт Ньюкуус ис туругун көрдөрөр.

Диалогу хос ааҕы кэнниттэн үөрэнээччилэр бу киһиргэс, үрдүктүк туттунар киһи буоларын итэҕэйэллэр. Кини сахалыы санарарыгар нуучча тылларын кыбытар. Ньюкуус учуутал кини билбэт тылларын санарбытыттан ордук симиттэр. Ол курдук «фамилия» диэн тылы Ньюкуус аан ма²най истэр, бу тыл суолтатын билбэт. Ол иһин, аҕам туһунан ыйыппыт буоллаҕына, ийэм туһунан эмиэ ыйытыхтаах дии санаан, ийэтин аатын этэр. Баай уола дьаданылары дьонунан аахпат, дьаданылары төһө баҕарар күлүү-элэк гыныахха сөп диэн санаалаах. Бу туһунан кини: «От дураков дураки и рождаются»,— диэн этэр.

Диалогу ырытыы түмүгэр үөрэнээччилэр Ньюкуус кутталыттан, учуутал чуолкайа суох ыйытыларыттан кини холкутук, с³пк³ эппиэттиир кыаҕа суоҕун быһаараллар. Бу кэпсэтиигэ суруйааччы баайдар бэрдимсик,

дьонтоон ордукутук туттар майгыларын саралыырын ылыналлар.

Диалогу ырытыы сүрүн сорука аабыы «түгэх сыалын» быһаарыы буолар. Хас биирдии үөрэнээччигэ диалог бэчээттэммит лииһин түнэтиллэр, кинилэр харандааһынан текскэ болдьох бэлиэлэринэн аабыыга логическай бэлиэтээһиннэри онороллор. Ырытыы түмүгэр үөрэнээччилэр үлэлээбит текстэрэ маннык көрүҥнээх буолуон сөп.

Текст:	Аабыы сорука (сыала):
- Аат кимий?	Учуутал кизбириитин, улахамсыгын тиэрдии. Ньюкуус ыйытыыны ситэ өйдөөбөтүн, толлорун тиэрдии.
- Мин дуо?	Ньюкуус симиттиитин, кутталын биэрии.
- Эн доо.	Учуутал күлүү гынарын, кизптиирин тиэрдии.
-Аатым / Тооппоор.	Ньюкуус кыратык холкуйуутун, көхсө кэнээн эрэрин тиэрдии.
- Суох, / мчмгэй аат?	Учуутал сиилиирин, кизбириитин биэрии.
-Үчмгэй аатым / Ньюкуус	Ньюкуус балачча холку, эрэллээх куолаһынан этиитин тиэрдии.
- А /а±а/ ким баарый?	Ньюкуус симиттиитин биэрии.
- А±ам аата Дьмккмр.	Учуутал сымыйанан сөхпүтэ буолуутун тиэрдии.
-Нет, / мчмгэй аат!	Уол учуутал этиитин өйдөөбөтөбүттэн симиттиитин биэрии.
-Үчмгэй аат /суох.	Учуутал күлүү гыныытын тиэрдии.
-Хайдах суох?/	Ньюкуус куттаныытын, симиттиитин

<p>Фамилия кимий?</p> <p>-Мин дуо?</p> <p>-Эн доо!</p> <p>- Балыйама // Мотуруона...</p> <p>-Матрена? Ах, ты... // Матрена!</p> <p>- А / наслег кимий?</p> <p>- Нэ'илигэим? / Дьохсо±оммун.</p> <p>-А / улус какой/</p> <p>-Улуу'ум/ Сэркээччибин.</p> <p>-ха-х-ха...</p> <p>Вот дуралей!...</p> <p>Сэркээччи/-это не улус, / а род, / понимашь ты это, // дурачок! / От дураков дураки и рождаются... // А молитва билле баар?</p> <p>- Ол тугуй?</p> <p>-Сох? Билбэт / нууччалыы ахсаан биллэ баар?</p> <p>- Мин дуо? / Билэбин/ а±ыйа±ы.</p> <p>- Аах!</p> <p>- Адьы²са, / дылба²са, / тирэ²сэ.../</p> <p>-Пошел, / дурак!</p> <p>Вон! Эн уол букатын акаары! /</p> <p>Оскуола±а ылла суох!</p>	<p>биэрии.</p> <p>Учуутал күлүү гынарын, киэбириитин биэрии.</p> <p>Ньукуус симиттиитин биэрии.</p> <p>Учуутал киһиргиирин, күлүү гынарын биэрии.</p> <p>Саарыы-саарыы сангарар тонун биэрии.</p> <p>Учуутал күлүү гынар, дэлби киэбирэр, киэптиир. .</p> <p>Ньукуус арыый хорсуннук туттунуутун биэрии.</p> <p>Учуутал ыксыырын, абааһы көрүүтүн биэрии.</p> <p>Ньукуус сэнэбилтэн ыктаран ыксааһынын тиэрдии.</p> <p>Учуутал тулуйбакка, күргүй- дээһинин биэрии.</p> <p>Ньукуус кутталын, симиттибитин тиэрдии.</p> <p>Учуутал солуута суох уордайбыт, кыыһырбыт тонун биэрии.</p>
--	---

Манан үөрэнээччилэр учуутал көмөтүнэн аабыы «түгэх соруугун» быһаараллар: истээччилэргэ киэбирбит учуутал ньүдү-балай быһыыланыытын итэҕэтии, кинини дьон суутугар таһаарыы.

Бу быһа тардыы икки киһи кэпсэтиититтэн турар, онон уруокка

оруолларынан хоһоонноохтук аабыыны тэрийиэххэ сөп. Бу үлэ оҕолору өссө интэриэһиргэтэр. Аабыы кэмигэр үөрэнээччилэр этиилэр ис номохторун тиэрдэ сатыылларыгар болҕомто ууруллуохтаах.

Диалогу хоһоонноохтук аабыыга бэлэмнээһин быһыытынан ырыттыбыт, онтон түмүктүүр кэрчиги быһаарыылаах аабыы көмөтүнэн ырытар ордук көдьүүстээх.

Учуутал бастакы абзаһы хоһоонноохтук ааҕан баран ыйыты биэрэр: «Аҕалаах уол бэйэ-бэйэлэриттэн харахтарын уутун тоҕо кистииллэрий? Эһиги хайдах саныыгыт?» Герой ис туругун оҕолор араастык быһаарыахтарын сөп, ол эрэри учуутал көмөтүнэн, үлэһит киһи үтүө сүрэхтээх буоларын, сизэр-майгы өттүнэн үрдүк кэрдиискэ турарын ылыналлар. Ньюкуус аҕатынаан харахтарын уутун кыбыстан кистэхэр буолбатахтар, кинилэр бэйэ- бэйэлэрин харыстаһаллар.

Кэпсээн бүтэһик кэрчигин ырытыыны ыйытыларга уонна сорудахтарга тирэҕирэн ытыахха сөп. Кэрчик бастакы түһүмэҕин суолтатын быһаарарга, учуутал оҕолорго сорудах биэрэр: «Политсыылынай тас көрүнүн тылынан уруһуйдаан кэпсээн эрэ, кинини хараххытыгар хайдах көрөбүтүй?» Эбии ыйыты: «Эһиги санаабытыгар, кини тоҕо дьаданылары кытта бастаан дорооболосто?» Политсыылынай тас дьүһүнүн ойуулааһын кэнниттэн, көңүлү сөбүлүүр, өйдөөх, үтүө сизэрдээх, культуралаах киһи буоларын быһаараллар. Кини көңүл иһин охсуһан, көскө төрөөбүт дойдутуттан үүрүллэн кэлбит. Учуутал көмөтүнэн үөрэнээччилэр аабыы соругун сөпкө быһаараллар: политсыылынай тас дьүһүнүн ойуулааһынынан киниэхэ норуот тапталын, итэҕэлин тириэрдии.

Кэпсээн түмүгэр учуутал оҕолор кэпсээн геройдарын кытта тэннэ бэйэлэрин үөрүүлэрин үллэстэллэригэр тиэрдэр ыйытылары биэрэрэ наада: «Политсыылынайга Дьаакып хайдах махтанарый? Кини үөрбүтэ ханнык тыллартан көстөрүй? Ньюкуус үөрүүтүн бэйэбит тылгытынан кэпсээн», «Кэпсээн бүтэһигэр ааҕааччыны ханнык санаа кууһарый?», «Эһиги

санаабытыгар, Ньюкуус хайдах үөрэниэн, кини улааттабына хайдах киһи буолуой?». Бу ыйытыылар, биир өттүнэн, тексинэн дыаныардаах үлэбэ, иккис өттүнэн, үөрэнээччилэр бэйэлэрин санааларын аһаастык этэллэригэр көбүлүүлэр. Геройдар саналарын, автор тылларын холобурга аҕалаллар, кэрчиги аабыы соругун быһаараллар: аҕалаах уол долгуйууларын, үөрүүлэрин истээччигэ тиэрдии, автор кинилэргэ истин сыһыанын, тапталын биэрии.

Кэпсээни үөрэтиини түмүктээһингэ оҕолор айымньы «түгэх сыалын» ылыныыларын таһымын бэрэбиэркэлиир сыаллаах ыйытыылары биэрэн кэпсэтиһиэххэ сөп: «Ньюкуус санаатыгар үөрэби тугу кытта сибээстиирый?», «Суорун Омоллоон кэпсээнэ тоҕо «Харанаҕа тыкпыт сырдык» диэн ааттаммытый?»

ХОҠООННОР

ХоҠооннору үөрэтии эмиэ туспа ыарахаттардаах, уратылардаах. ХоҠооннору аабыы ханнык да жанрдартан ордук болҕомтону эрэйэр.

ХоҠоону үөрэтиигэ хас биирдии тылын суолтатын быһаарыллыахтаах, ону таһынан хоҠоон форматын, тутулун ырытыы улахан суолтаны ылар.

С.Р. Кулачиков-Эллэй «Үс ыстыык үөһүгэр» хоҠоонун ырытан көрүүбүн. Манна норуот олоҕо тупсарын туһугар олобун -тол у к уурбут, революция дьыалатыгар бэриниилээх ревкомовец туһунан хоһуйулар. Бу хоҠоон кылгас эрэри баай ис хоҠоонноох.

Кирири чааска оҕолор болҕомтолорун тардар гына учуутал кылгастык Саха сиригэр гражданской сэрии туһунан кэпсиир.

Революция уһугуннарбыт, батталтан босхоломмут норуот сана олоххо үктэнээтин кытта гражданской сэрии саҕаламмыта. Советскай былааһы саа-саадах тутан көмүскэһэргэ дьаданы норуот эмиэ туруммута, бэйэтин көнүлүн иһин охсуспута. Нэһилиэктэргэ былаас дьонунан ревкомовецтар буолбуттара. (Бу кэмнэ *ревкомовец* диэн тыл суолтатын учуутал быһаарар).

Оҕолор хоҠоону долгуйан ылыналларын ситиһэр инниттэн киририини

маннык саҕалыахха сөп: кыһын, түүн, уу-чуумпу, түнкэтэх алаас, кыракый балаҕанна үс киһи чугаһыыр... Бу кэнниттэн тутта хоһоону уус-уран ааҕыга киририллэр.

Учуутал айымньыны хоһоонноохтук ааҕытын кэнниттэн үөрэнээччилэргэ бу хоһоон туһунан толкуйдуу түһэллэригэр бириэмэ бэриллэр. Онтон хоһоон тексин суолталаах кэрчиктэргэ аараартааһыны онорторон баран, ырытыыны саҕалыыр ордук.

Хоһоон бастакы чааһын ис номоҕун арыйарга **араан**, учуутал ыйыты биэриэн сөп: «Хараҥа түүн ревкомовец дьиэтигэр ким кэллэ? Тоҕо?».

Үөрэнээччи кэпсээбитин кэннэ, учуутал оҕолорго хоһоон бастакы икки строфатын ааҕалларыгар соруудахтыыр уонна поэт манна туох санааны, иэйиини биэрбитин, хайдах ааҕыахха сөбүн ыйыталаһар

Хараҥа түүн киниэхэ
Дьиэтигэр киирэннэр:
«Большевик, тур, эйиэхэ
Кэллибит!» — диэтилэр.

Үс ыстык үһүктара
Боронгуй муннуктан
Киниэхэ сылбыттара
Хаанынан кытаран.

2—3 оҕоҕо аахтаран баран, бу строфалары ырытыыга киририллэр: суолталаах тыллар, тохтобуллар бэлиэтэнэллэр, учуутал көмөтүнэн хоһоон бу чааһын ааҕы сыалын быһаарыллар, онно быһылаан саҕаланыытын тылынан ойуулаан биэрэллэрин көбүлэнэр. Онтон хоһоон салгыы кэрчигин ырытарга учуутал ыйытыыны биэрэр: «Бу хоһоон геройа ким эбитий? Кини хайдах олоҕбутуй?»

Кэпсэтиһии кэнниттэн «Минньигэс уу кыната кинини саппыта», «Күнүскү күүс үлэттэн сынньана сыппыта» диэн этиилэр ис хоһооннорун,

суолталарын учуутал быһаарар. Салгыы кэрчиккэ охсуулаах тыллары, тохтобуллары булан бэлиэтээһин ыйтыллар. Күнүскү күүс үлэттэн / Сынньана сыппыта, // Минньигэс уу кыната / Кинини саппыта... //

Биэс саастаах уол оҕото / Аттыгар баар этэ., // Балаҕан симик уота Умуллан эрэрэ...//

Учуутал бу быһа тардыыга оҕолор герой ис туругун биэрэр ынаа ааҕалларын ситиһэргэ дьулуһар, 5 строфаҕа хоһоон ритмэ уларыһар:

— Бу тугуй? /

— Буурҕа ини //

— Ким киирдэ? /

— Түүл ини... //

Хараҕын аста кини /

Көрдө үс кинини...//

Бу строфаны ырытыы кэмигэр хоһоон суругун бэлиэтии — тире, элбэх точка, ыйытыы бэлиэтэ туох суолталаахтарын быһаарыллар.

Үөрэнээччилэр ыйытыы бэлиэтигэр этии бүтэһигэр куолас үрдүөхтээҕин билэллэр (ыйытыы интонацията). Тире текскэ тохтобулу бэлиэтиир. Элбэх точка — уһун тохтобулу. Бу строфаҕа тире уонна элбэх точка герой соһуйуутун ааҕааччыга тиэрдэргэ көмөлөһөллөр. Сүрүн суолталаах тыллары булан баран, үөрэнээччилэр бэйэлэрэ тохтобулу бэлиэтииллэригэр соруудахтаахха сөп.

Онтон учуутал хоһоон салгыы кэрчигин ааҕан баран: «Ревкомовец тугу саныырый?»- диэн ыйытыыны туруорар. Манна ревкомовец олоҕун тигэх чааһа тийэн кэл-битин өйдөөбүтүн бэлиэтииллэр. Кэлэр түөрт строка 40 хоһоон мунутуур чыпчаала буолар, онон оҕолор быһы-лааны өйдөрүгэр онорон көрөллөрүгэр учуутал көмөлө-һүөхтээх: борунгуй, умуллан эрэр көмүлүөк оһох уотун сырдыгар уолчаан куттаммыт сирэйэ, наара орон аттыгар турар ревкомовец, алдьархайы сэрэтэр үс ыстыык уһуктара. Ревкомовец санаатын булгураппат. Кини хабыстык ыйытар:

«Туох хара санааланан
Киирбиккиткн этин.
Биир кыһын ревкомнаан
Батталы түннээртим!»

Эппиэт оннугар бинтиэпкэ саа сомуога хачыгырыыр:

Үс ыстык күлүгүттэн:
«Танна тарт!»—диэтплэр.
Арахсар ыар мүнүүтэ
Ааннаан тийэн кэллэ...

Ревкомовец уолун кытта быраһаайдаһар, кууһар, сыллыыр уонна «Дьэ, илдьин!» диир.

Тохтобуллары, охсуулаах тыллары бэлиэтээн баран, үөрэнээччилэр бэйэлэрэ бу строфаны ааҕаллар. Ааҕы ырытыллар. Ырытыны учуутал ыйытыларынан ытыан сөп: «Ааҕааччы кэрчик этэр санаатын төһө сөптүк биэрдэ?», «Кэрчик ордук суолталаах тылларын ааҕааччы куолаһынан бэлиэтээн аахта дуо?», «Ааҕыт ааҕааччы бэйэтин сыһыана иһиллэр дуо?» о.д.а.

Үөрэнээччилэр үс ыстык обраһын арыялларыгар көмөлөһөн ыйытылары биэриэххэ сөп: «Үс ыстык кэннигэр кимнээх баалларый? Кинилэр тоҕо күлүк курдуктарый?...»

Үөрэнээччилэр: «Бу — бандьыттар. Балаҕан иһигэр хараҥа буолан кинилэр көстүбэттэр»,— диэн быһаччы эппиэттэрин диринэтэн биэрэр наада: үс ыстык хараҥа күүс, көңүлү тууйуу көстүүтэ. Ол иһин кинилэр күлүк курдуктар.

Хоһоон түмүгэр бандьыттар кыыллыы быһыыларын саралыыр хартыына көстөр:

Тулаайах уол ытыыра
Балаҕан иһигэр...
Хара баттах хамсыыра

Манан хаар үрдүгэр...

Үөрэнээччилэр хоһоону ылыныыларын диринэтэр инниттэн: «Хоһоонно уолчаан обраһын поэт киллэрбэтэх буоллун, айымны итэҕэс курдук көстүө этэ дуо?»—диэн ыйытыга кэпсэтиһини ытыахха сөп.

ДРАМА

Драматическай айымныны кылааска учуутал аабыта, оруолларынаа аабы, биирдиилээн үөрэнээччилэр сценаларынан бэлэмнэнэн аабылара киирэллэр. Үөрэнээччи бэйэтэ ааҕарыгар үксүгэр драматическай айымны ис этэр номоҕун, образтары арыйарга суолталаах түгэннэри, ис туругун туһунан эбии сибидиэннэлэри, ремаркалары, куолаһынан ойуулааһынынан ситиһиллэр иэйиилэри, санаалары ситэ өйдөөбөккө, ылыммакка ааһар. Онон драматическай айымнылары үөрэтэргэ уруокка аабы, аахтары ытыллара наада.

Драматическай айымныны учуутал уус-ураннык аабыта үөрэнээччилэр айымны ис номоҕун, ымпыгын-чымпыгын ылыналларын хааччыйар. Учуутал аабытыгар хас биирдии персонаж санатын уратыларын артистаан тиэрдэ сатыра уустук уонна драма ис хоһоонун ылыныга мэхэйдэр үөскүөхтэрин сөп. Атыннык эттэххэ учуутал маастарыстыбатыгар интэриэс баһыйан, уруок сыалын ситэр кыаҕа суох буолар,

Учуутал аабыта истибитин-көрбүтүн туһунан кэпсээһин курдук сыаналаныан сөп. Ол гынан баран, кини хас биирдии персонаж тылын-өһүн, өйүн-санаатын, иэйиитин ситимин истээччилэргэ тиэрдэр соруктаах ааҕар. Ону таһынан кини аабытыгар бэйэтин сыһыана хайаатар да истээччилэргэ бэриллэр. Онон учуутал уруокка ааҕарыгар эрдэттэн бэлэмнэнэрэ эрэйиллэр.

Кылааска драматическай айымныны аабыны тэрийии сүрүннээн оруолларынан уонна биирдиилээн сценалары аахтарынан ситиһиллэр.

Оруолларынан аабыны тэрийии айымнылаах сыһыаны эрэйэр.

Айымньыны билсиги ороолларынан учуутал уонна айымньыны үчүгэйдик билэр, эрдэттэн бэлэмнэммит биир-икки оҕо аабыахтарын сөп. Өссө уруок таһыгар ороолларынан аабыллыахтаах сценалары анаан бэлэмнэннэххэ уруокка үлэ өссө таһаарыылаах буолар. Маннык аабыга айымньы ис хоһоонун арийыга ордук суолталаах сценалары дириг психологическай ис номохтоох монологтары уонна таптал, ийи туһунан диалогтары учуутал ааҕара ордук. Кылааска аабы сүрүн сыала текст ис хоһоонун өйдөөн, персонажтар санааларын, ийиилэрин истээччилэргэ тиэрдэргэ дуулуһуу буолар. Онон ороолларынан аабыны айымньыны билсиги, ырыты түмүгэр ытар ордук.

Айымньыны үөрэтиги түмүктээгин ороолларынан аабы биир өттүнэн айымньыны бүтүннүүтүн саналы көрөргө, иккигинэн, үөрэнээччилэр өйдөөһүннэрин, ылыналларын таһымы билгэлииргэ көмөлөһөр.

Айымньыны ырыты кэмигэр ороолларынан аабы ньыматы эрдэттэн бэлэмнэммит оҕолорунан аахтаран туһаныахха син. Биирдиилээн үөрэнээччилэри ааҕарга бэлэмнииргэ театр искусствотын ньымаларыгар тирэҕирэн, ороолларынан аабыллыахтаах эпизод событие сайдытыгар ханнык миэстэни ыларын, персонажтар олохторугар туох суолталаабын, туох сыаллаах-сорукта ах бу сценаҕа киллэриллибиттэрин — барытын ырытыһаллар. Ол эрэ кэнниттэн үөрэнээччилэр аабыларын ырытыга туһаныахха сөп уонна оҕолор аабыларыгар персонажтар этэр тылларын ис номоҕун биэриилэрин таһымын кэпсэтиһэргэ усулуобуйа үөскүүр.

Уруокка драмалары сценаҕа туруорууттан үһүллубут фонохрестоматиялары ийитиннэри бэйэтэ тус сыаллаах, соруктаах. Холобура, А. И. Софронов «Дьаданы Дьаакып» драматытан Михаил бастакы уонна иккис монологтарын ийитиннэригэ киһи ис туругун ыларыйыларын кэтээн көрдөрөр соруту туруоран үлэлэтиллэр. Тоҕоостоох кэмигэр ити драматтан фонохрестоматияҕа суруллубут Дьаданы Дьаакып

(М. Слепцов), Байбал (Я. Кычкин), Кулуба (Р. Никифоров), суруксут (А. Слепцов) кэпээтиилэрин иһитиннэри, бу персонажтары характеристикалааһынга көмөлөөх. Манна кэпсэти барар түгэнин, миэстэтин чуолкайдааһын, персонаж ис туругун, туохтан сиэттэрэн кэпсэтиигэ кыттарын быһаарсыы айымньыга оруоллаах кэрчиги ырытарга тирэх буолар.

Биллэрин курдук, драмаҕа Николай обраһа ойуччу миэстэни ылар. Бу образ уустук ис номоҕун ырытарга Л. Сергучев Николай монологтарын, ырыатын толорууларын истин көмөлөөх.

Драма сүрүн геройун ис туругун толорооччу харабынан көрөн ырыттарыыны суругунан ытар ордук. Үөрэнээччилэргэ, бэйэлэрин бабаларын учуотаан, чабылхай образтарга толорооччу сирэйттэн оруол сүрүн ис номоҕун туһунан санааларын суруйалларыгар сорудахтыах-ха сөп.

Бу үлэни кылаас оҕотугар барытыгар толорторо сатыыр кыаллыбат. Маннык хабааннаах үлэҕэ сыһыаннаах, интэриэстээх абыах оҕону үлэлэтэн, уруокка туһаныллар хоһоонноохтук аабыы ньыматын быһыытынан киллэриллэр.

А. И. Софронов «Дьаданы Дьаакып» драматыттан Михаиллаах Николай диалогтарын кылааска ааҕан иһитиннэрэр сыаллаах үөрэнээччилэри үлэлэтэргэ, персонажтар олорор усулуобуйаларын балаһыанньаларын, олоххо көрүүлэрин, интэриэстэрин төрүттэрин, тас көрүнгүнэрин ойуулааһынга тийэ толкуйдаан ырытан суруйтарыы — оруоллары сценаҕа толорууга бэлэмнэнии курдук ытыллыахтаах. Оччоҕо эрэ үөрэнээччилэр аабыылара драма ис номоҕун истээччилэргэ тиэрдэр сыалын ситэр, өссө уруок тас өттүгэр (литературнай киэһэлэригэр, концертарта) сценаҕа оонньоон көрдөрөргө бэлэмниир кыабы биэрэр.

ОЛОНХО

Олонхо киһи кыабын, киһи күүһүн-уобун, киһи үтүөтүн, чулуутун

уруйдуур айымны. Фольклорист Г. У. Эргис эппитинии — «олонхо киһиэхэ гимн».

Олонхо жанр быһыытынан саамай уустук тутуллаах, ураты көрүннээх айымны. Олонхоҕо норуот айымнытын бары көрүннэрэ сатабыллаахтык таныллыбыттар. Холобур, уус-уран тылынан ойуулаан кэпсээһин бары көстүүлэрэ: алгыс, кырыыс, өс хоһоонноро, өс номохторо, андабар, тойук араастара, о.д.а. көрүннэр туттуллаллар. Ол иһин олонхону саха норуотун тылынан уус-уран айымнытын саамай сиппит синтетическэй көрүнүн быһыытынан сыаналанар.

Олонхо киһи улуу ойун, талаанын туоһута. Киһи өйүн, өйдүүр дьобурун сүдү кыабын биһиги олонхоттон көрөн сөбүбүт.

Олонхону үгэс курдук соботох киһи толорор. Кини уус-ураннык хоһуйуу, кэпсээһин, ойуулааһын искусствотын баһылаабыт. ону таһынан сахалыы тойугу, дьиирэтэн кылыһахтаах ырыаны толорор дьобурдаах буолар. Аны туран олонхоһут хас биирдии геройун санатын, тойугун тустуспатын куолаһын араастаан уларытан толорор дьобурдаах буолар.

Олонхо сирэ-дойдута, бухатыырдар сырыылара, дьүһүннэрэ-бодолоро, дуолан охсуһуулар тылынан кудух-хайдык «куллугураччы» кэпсээһининэн толоруллар. Олонхо тыла-өһө чочуллубута, наардаммыта бэрт буолан иһилиитэ ураты кэрэ, киһини тардар күүстээх. Кырдьыга даҕаны, олонхону соботох киһи театра дииллэрэ оруннаах.

Былыр биир сиргэ, бэлиэ түмсүүгэ хас эмит олонхоһут муһуннабына, дьэ дьиннээх норуот театра көрүлээн-оонньоон, күннээн ааһар буолара үһү. Уус-уран кэпсээччинэн биир олонхоһут, геройдар ырыаларын, тойуктарын оруолларынан үллэстэн хас да олонхоһуттар толороллоро — бэйэтэ классическай норуот оператыгар хабааннаах көстүү эбит.

Олонхону аабыга учуутал төһө кыалларынан бастаангыттан грампластинканы иһитиннэрииттэн саҕалаабакка, бэйэтэ үчүгэйдик бэлэмнэнэн кэлэн олонхолуу «речитатив» ньыматынан киириини, олонхо

сирин-дойдутун оѳолорго ааѳан иһитиннэрэрэ наада. Оччоѳо эрэ салгыы олонхону толоруу искусствотыгар тирэѳирии төрүтэ ууруллар, Өссө учуутал нэһилиэккэ олонхолуур кыахтаах тойуксуту эбэтэр олонхоһуту уруокка ыныран аѳалан олонхону толорторууну тэрийиэн сөп. Кыаллар буоллаѳына олонхону, программанан көрүллүбүт быһа тардыытын, оѳолорго иһитиннэриии ордук тийимтиэ буолара чахчы. Хомойуох иһин, оннук кыах нэһилиэк аайы суох.

Онон олонхону бастакы билиһиннэриигэ учуутал бэйэтэ ол толоруллуутун искусствотыгар чугаһатан ааѳарга дьулуһуохтаах. Г. Г. Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону толоруутуттан кириитин үөрэнээччилэр ылыналларыгар сөптөөх усулуобуйаны үөскэтэн баран, иһитиннэриэххэ син. Бэлэмэ суох иһитиннэриии, пластинканы холбоон баран олоруу, үгүс оѳолорго тийбэт, интэриэстэрин тардыбат.

Биһиги тоѳо учуутал ааѳыытын ордук тоһоѳолоон бэлиэтиибитий? Учуутал бэлэмнэнэн кэлэн, үөрэтэр оѳолоругар тус бэйэтэ анаан ааѳыыта үөрэнээччилэргэ ордук тийимтиэ. Ол эбэтэр киһи илэ бэйэтэ дьону утары көрөн туран, кинилэргэ киһиттэн киһиэхэ тутта бэриллэр санаатын дьайыыта ордук күүстээх. Ааѳааччы истээччилэригэр тыл эрэ күүһүнэн дьайбат, өссө туттара-хаптара эмиэ көмөлөһөллөр.

Учуутал олонхону ааѳыыга кириэн иннинэ үөрэнээччилэр толкуйдуур дьоѳурдарын уһугунналар сыалтан бэрт кылгас, чуолкай соруудаѳы биэрэрэ наада. Холобура: «Мин олонхо сирин-дойдутун ойуулааһыны ааѳар кэммэр, эһиги төһө кыалларынан өйгүтүгэр олонхо сирин-дойдутун ойуулаан, онорон көрөргө кыһанын», — диэн сорудахтыан сөп. Оччоѳо эрэ истээччилэр кырдьык даа, олонхо дойдута: Сир киинэ сир буолан сириэдийбитин, дойду киэнэ долгурата буолан туругуран тупсубутун, унуоргута биллибэт, улаѳата көстүбэт уһун дураар толоон буолан мунутаабытын... ис сүрэхтэринэн сөбүөхтэрэ, сөбүмэр үтүө дойду буоларын итэѳэйиэхтэрэ.

Олонхону салгы аафыга, ырытыга уус-уран тексинэн үлэлээһин атын ньымаларын сэргэ толорор. искусство ньымаларын утумнаахтык туһаныллар. Ол эбэтэр тобоостоох кэмигэр, ордук олонхо геройдарын тойуктарын (учуутал үксэ бэйэтэ толорор кыага суох) грампластинка, фонозапись көмөтүнэн иһитиннэриэххэ син. Манна Гаврил Колесов толорууларын туһаны ордук тобоостоох. Кинн Ньургун Боотур, абааһы бухатырдарын, удабаттар, Үрүҥ Уолан ырыаларын толоруутун иһитиннэрэн олонхоиу толоруу искусствотун туһунан өйдөбүлү олохтуохха сөп. Ону таһынан олонхоһут тойугун истэ үөрэннэхтэринэ, айымньыны ылыныылара, биллэн турар, дириниир.

Г. Колесов толорууларын иһитиннэрэргэ олонхо геройдарын ырыаларын, холобура Айыы Умсуур удабан уонна Ытык Хахайдаан ырыаларын тэннээн ырыттарыыны ытыахха сөп. Оччоно норуот бэйэтин ньургун геройдарын уонна өстөөхторүн абааһы аймаҕын дьонун тойуктарын мелодикаларынан кинилэргэ сыһыанын ис номоҕо бэриллэрин ³йдү³хтэрэ.

Оҕолор аабыларын, олонхону толорууларын тэрийиигэ, бастаан учуутал үчүгэйдик ааҕар эбэтэр сахалыы тойугу сатыыр үөрэнээччилэри кытары эрдэттэн үлэлиирэ эрэйиллэр. Хайдахтаах да үчүгэйдик ааҕар, ыллыыр оҕону эмискэчи уруокка сорудахтаан олонхону аахтарыы, өссө ыллатыы кыаллыбат суол. «Ньургун Боотур» олонхоттон уруокка эрдэттэн бэлэмнээн аахтарыахха сөп: Ньургун Боотуру тэрийбит сэптэрин-сэбиргэллэрин туһунан, Ньургун Боотур тас көрүнүн, Айталы Куону абааһы уола уоран барыытын ойуулааһыннары.

Онтон оруолларынан үллэстэн аабыны тэрийэргэ ордук «Ньургун Ыйыста Хараны кыайан Айталы Куону быһыыра», «Ньургун Боотур билбэккэ инитин Үрүҥ Уоланы кытта иирсиитэ» ордук тобоостоохтор. Манна үөрэнээччилэри ааҕарга бэлэмнииргэ оруолларынай аабыллыахтаах кэрчик быһылаан сайдытыгар ханнык миэстэни ыларын, геройдар ити кэмнэ ис туруктарын ырытыһыллар. Ылан көрүөбүн, «Ньургун Боотур бэккэ

инитин Үрүн Уоланы кытта иирсиитин».

Суолталаах кэрчиктэр:	Кинини аабыы соруктара:
1. Ньургун Боотур кыайан-хотон алаһа дьиэтигэр төннүүтэ. Бэрт диэн үтүө киһи хаһаайынныы сылдьар.	Нь. Б. өрөгөйдөөн кэлэн, сирэ-дойдута тупсубутун биһирии көрөрүн тиэрдии. Соһуйуу... билбит үтүө киһитэ... Үрүн Уолан улаатымсыһыытын тиэрдии...
Нь. Б.: ат гынан мииниэм...	Нь. Б. Омуннаахтык уордайыытын... Сахаттан туора быһыыланыыны утарыы... Иэстэхэргэ быһаарыныы...
Үр. Уол.: Эппит тылгын бэйэбэр төннөрүөм...	Аргый соһустук охсуһарга бэлэмин биллэриитэ. Кини кимиэхэ эрэ бүк эрэнэн улуутуйара өйдөнөрүн тиэрдии...
Нь. Б. абаһытын хаана аста...	Өлөрсөр санааны ылыммытын... Ай. Куо барахсан үтүө сурабын, дирин өйүн туоһулуур ытык көрдөһүүтүн ис номоһун тиэрдии.
Үр. Уол.: «Мин урут уурайабын»,— диириттэн туттунуута.	Үр. Уол. кэмсиниитин, ол гынан баран чиэс туһугар өлөртөн куттамматын...
Нь. Б.: Ыт курдук өлөн хааллабына туһам тутуй?	Нь. Б. көхсө кыараан эрэрин, айыы оһотун аһыммытын...
Тустуу.	Күүс холоһон тустуу эрчимнээхтик, кимиэллээхтик барыытын истээччилэргэ тиэрдии...

...убайым Нь. Б. обургу ир суолбун ирдиэбэ...	Үр. Уол. мунатыйытын, эркин курдук эрэнэр киһилээбин туһунан этиитин истээччилэргэ тиэрдии.
Үөрүүлээх көрсүһүү.	Көрсүһүү үрдүк үөрүүтүн тиэрдии.

Сүрүннээн итинник былааннаахтык олонхо тутаах чаастарын оруолларынан толорууга бэлэмнэнии үлэни ыытыллар. Үөрэнээччилэр маннык хабааннаах үлэ түмүгэр син балачча олонхо толоруллуутугар чугаһыыллар. Онтон кыаллар буоллабына, геройдар саналарын туойуунан толорторор ордук.

ХОҥООННООХТУК ААҤЫНАН КЫЛААС ТАҤЫГАР ДЬАРЫКТАНЫЫ

Уус-ураннык ааҤы искусствотынан дьарыктанааччылар бэлиэтииллэринэн, үөрэнээччи хоҥоонноохтук ааҤыга бэлэмнэниитэ уус-уран ааҤааччы (профессионал), актер ааҤыга бэлэмнэниититтэн улахан уратыта суох. Сүрүн уратыта диэн, үөрэнээччини ааҤыга бэлэмнээһин эбэтэр үөрэнээччи ааҤыга бэлэмнэниитэ иитэр сорука салайтарар. Үөрэнээччи айар дьоһурун сайыннарыыга, ыарахаттары туораан, бэйэтигэр уонна атыттарга сананы арыян, бэйэ үлэтин түмүгүттэн үөрүүгэ эбэтэр ханнык эмит түмүктэри онорторон, айымньылаахтык үлэли и үөрэнэргэ тиэрдилхтээх. Учуутал, салайааччы үлэтин ис хоҥооно, сыала итиннэ.

Куруһуок үлэтин тэрийии, былааннааһын салайааччыттан айымньылаах сыһыаны эрэйэр. Куруһуок сүрүн сыала — иитии, онон куруһуокка дьарыктаныан баҤалаах үөрэнээччилэри барыларын ылар наада.

Куруһуок биир кылаас оҥолорун хабаан эбэтэр саастарынан бөлөхтөөһүнүнэн олоһуран тэриллэлхтээх. Бу барыллааһын программалан орто кылаас оҥолоро хабыллар. БаҤалаах оҥолор наһаа элбэх буоллахтарына, икки бөлөххө арааран тус-туһунан дьарыктаныахха сөп.

Бөлөххө 15 оџоттон ордук буолуо суохтаах. Хас биирдии үөрэнээччини кытта үлэлээтэххэ эрэ, үлэ таһаарыылаах буолуон сөп.

Бу бөлөх өй-санаа өттүнэн уратыларын туһунан үгүс психологтар чинчийиилэрэ баар. Олору учуутал билсирэ, үөрэтэрэ наада. Ону таһынан хайаан да хас биирдии куруһуок чилиэнин ис уратыларын чинчийэн, үөрэнээччигэ ханнык уларыыылар баралларын, ханнык айымньылары ааџарга бэлэмнээбитин, интэриэһэ төһө сайдан иһэрин кэтээн көрүү олохтоноро наада. Хас биирдии үөрэнээччигэ аналлаах тэтэрээт олохтоноро тоџоостоох.

Оџо ааџар уонна ылынар дьџбурдарын таһымын биһиги үөрэнээччини чинчийэр ньымабытыгар олобуран ытыты, түмүктэри тэннээн көрөргө туһалаах буолуо этэ. Ааџар сатабылларын уонна ылынар дьџбурдарын таһымын чинчийиини ытыты кылааска үөрэтиллибэт, уус-уран айымньыттан быһа тардыылары ылан, бастаан ааџыы түргэнин бэрэбиэркэлэнэр, иккиһинэн, тексти үөрэнээччилэр истэригэр болџойон ааџалларын ситиһиллэр. Ол кэнниттэн ис хоһоонун кэпсэтэн баран, тексти истээччигэ тийэр гына ааџан иһитиннэрэллэригэр сорудахтанар.

Үөрэнээччилэр кэрчик ис хоһоонун кэпсииллэригэр ылыммыт дьџбурдарын таһымын манньык бөлөхтөргө араартыахха сөп:

1. Текст ис хоһооно өйдөммүт: кэпсээһин толору, текст тыла-өһө кэпсээһиннэ туһаныллар;

2. Кэпсээһин ситэтэ суох: образтары, сүрүн геройдары араарыы чуолкайа суох (геройдар ааттара умнуллар эбэтэр уларытыллар, айылџа обраһа, киһи ис туруга кыайан арыллыбат); сөптөөх тыллары, синтаксическай ньымалары сатаан туһамматтар;

3. Текст ис хоһооно өйдөммөтөх (атыны кэпсээһин эбэтэр кэпсээн иһэн тохтооһун);

Хоһоонноохтук ааџар дьџбурдарын таһымын чинчийэр инниттэн эмиэ анал бэлиэлэри туһаныахха сөп:

«А» (мөлтөх). Үөрэнээччи аабар дьоѳура сайдыбатах. Сурук бэлиэтин, логической охсуулары, интонацияны тутуспат. (Саналарыгар итэѳэстээх оѳолор киирбэттэр).

«Б» (орто). Ааѳы орто. Сүрүн сурук бэлиэлэрин, логической охсуулары тутуһар, ол гынан баран ааѳы истээччи болѳомтотун тардыбат.

«В» (үчүгэй). Уус-ураннык ааѳы сүрүн ирдэбиллэ-ригэр эппиэттиир, киһи болѳомтотун тардар ааѳы.

Итини таһынан репертуар табыгастаахтык талыллыытыттан куруһуок иитэр-үөрэтэр кыаѳа улахан тутулуктаах. Репертуары талыы сүрүн принциптэринэн айымныы идеянэй уонна уус-уран, эстетическэй өттүнэн ситиитэ үөрэнээччилэр ааѳар, ылынар уонна толорор кыахтарыгар сөптөөѳө буолаллар. Үөрэнээччи билиитигэр-көрүүтүгэр, интэриэһигэр, уратыларыгар сөп түбэспэт айымныыны уус-ураннык ааѳыга үөрэтиигэ анаан биэрии оѳо баѳатын, айарга дьулуһуутун хам баттааһынна тиэрдиэн сөп, онон репертуары талыыга учуутал мындырдык сыһыаннаһара наада. Ол инниттэн бэйэтэ» билэр, ис номоѳун, хас тылын-өһүн ырыналаан өйдөөбүт айымныытын эрэ үөрэнээччигэ анаан биэриэхтээх.

Куруһуок дьарыгын нэдиэлэѳэ биирдэ ытар сөп. Нэдиэлэѳэ иккитэ ытыы көрүллүөн сөп, өскөтүн куруһуокка биир кылаас оѳолоро дьарыктанар буоллахтарына. Куруһуок үлэтэ ордук тэрээһиннээх буоларын инниттэн нэдиэлэ чопчу биир күнүгэр, биир чааска дьарык ытыллара наада, оѳо үөрүйэх оностор.

Салайааччы уруокка үгэс буолбут — сана матырыйаалы билсигии, онтон эрчиллиилэри толоруу суолунан барбакка, программаѳа киирбит бары теоретическэй билиилэри үөрэнээччилэр практической үлэ түмүгэр, эрчиллиилэр көмөлөрүнэн өйдүүллэрин, ылыныылары ситиһиэхтээх.

Программаѳа сыһарыыга киирбит эрчиллиилэргэ үлэни тэрийэн ытыыга холобур эрэ быһыытынан бэрилиннилэр. Онон учуутал (салайааччы) ити холобурдарга олоѳуран, талбыт репертуарынан сизттэрэн,

бэйэтэ эрчиллиилэри онгоруу үлэни айымньылаахтык тэрийэн ыытара
эрэйиллэр.

ХОҲООННООХТУК ААҒЫНАН ДЬАРЫГЫРЫ БАРЫЛЛААНЫН ПРОГРАММАТА (33 чаас)

Уус-ураннык аағы туһунан уопсай өйдөбүл (1 чаас).

Уус-уран аағы диэн тугуй? Киһи өйө-санаата, тыла-өһө сайдытыгар суолтата. Норуот тылынан айымньытыгар уус-ураннык санары сайдыта.

Тыныны, куолас, дикция (2 чаас).

Тыныны киһи олоҕор, санарарга суолтата. Тыны ылы уонна тыны таһаары уратылара. Уус-уран айымньыны дорҕоонноохтук аағыга тыныны оруола. Куолас силгэлэрин туһунан уопсай өйдөбүл. Тыныны уонна куолаһы эрчийи санарар сана чуолкай уонна ыраас буолуутун хааччыйыта.

Тыл. Тылынан дьайы (2 чаас).

Тыл диэн тугуй? Биирдиилээн тыллар уонна этиигэ киирбит тыллар уратылара. Охсуулаах тыллар. Этиилэр» араастара уонна санары интонациялара. Тылынан дьайы. Олоххо кэпсэтиигэ, уус-уран аағыга истээччилэргэ тылынан дьайы уратылара.

Тохтобул (1 чаас).

Тохтобул туһунан уопсай өйдөбүл. Сурук бэлиэлэрин суолталара. Логическай, психологическай тохтобуллар.

Айымньыны кэрчиктэргэ араары (2 чаас).

Уус-уран айымньыны ис хоһоонунан көрөн, суолталаах кэрчиктэргэ араартааһын. Кэрчиктэри ааттаталааһын айымньы сүрүн ис хоһоонутар туһуланыта. Кэрчиктэри уус-уран аағы соругун быһаары.

Өйгө онорон көрүү (2 чаас).

Айымньыны уус-уран аағыга бэлэмнээһингэ өйгө онорон көрүү, харахха хартыына, киинэ курдук көрүү суолтата. Өйгө онорон көрүүнү, харахха ойуулаан көрүүнү сайыннарыга эрчиллиилэр.

Уус-уран айымньы ис номоҕо (2 чаас).

Уус-уран айымны и номонун (подтекст) туһунан өйдөбүл. Ис номонун быһаарыыга айымны тылын-өһүн, тутулун ырыты суолтата. Ис номоо айымны этэр санаатын, идеятын кытта сибээһэ. Оһолор кылааска үөрөппит айымныларын ис номонун быһаарыыга эрчиллиилэр.

Айымныны уус-уран аабы «түгэх сыала» (2 чаас).

Айымныны уус-ураннык ааарга бэлэмнээн ырыты түмүгэр идеяны и хоһоонун арыарга аналлаах аабы «түгэх сыала» быһаарыллар. Оһолорго үөрөппит уус-уран айымныларын аабы «түгэх сыалын» буллары.

Өс хоһооннорун уонна таабырыннары уус-ураннык аабы (2 чаас).

Өс хоһоонноро уонна таабырыннар сыты, хоһой и хоһоонноро. Ис хоһоонноро санары интонациятыттан тутулуктанан уларыыылар. Текскэ охсуулаах тыллары уонна тохтобуллары буллары. Өс хоһооннорун уонна таабырыннар ис номохторун арытара үөрэтии.

Остуоруйалары уус-уран аабы (3 чаас).

Остуоруйа тылынан кэпсээһингэ анала. Остуоруйа и хоһоонун кэпсээһингэ бэлэмнэниигэ өйгө онорон көрүү, харахха хартыына, киинэ курдук көрүү суолтата. Остуоруйаларга быһаччы мэтириэттэрэ ойууламматах геройдар дьүһүннэрин тылынан ойуулаан көрүү.

Хоһооннору уус-уран аабы (3 чаас).

Хоһоонунан айымны ритмин туһунан өйдөбүл. Хоһооннорго охсуулаах тыллары, тохтобуллары буллары. Хоһоон и хоһоонун тылынан кэпсэтии, автор этэр санаатын быһаартары. Хоһоону өйтөн ааба үөрэнэргэ санааны, иэиини аабааччы ылыныта уонна ойууланар хартыынаны, түгэни өйгө онорон көрүү суолтата.

Кэпсээнинэн суруллубут айымнылары уус-уран аабы (2 чаас).

Кэпсээнинэн суруллубут уус-уран айымнылары аабы сүрүн уратылар. Охсуулаах тыллары, тохтобуллары буллары. Уус-ураннык

кэпсээһин уонна аабы уратылара. Ис хоһоонунан көрөн, суолталаах кэрчиктэргэ араартарыы уонна ааттаталааһын. Кэрчиктэри ааттаталааһын айымньы сүрүн ис хоһоонугар туһуланыыта. Кэрчиктэр ис хоһооннорун уус-ураннык кэпсэтии.

Чабырбахтары уус-уран аабы (2 чаас).

Чабырбах өйдөбүлэ. Чабырбахтар араастара. Саха чабырбахсыттара. Сүрүн ис номоһун быһаарарга эрчийии. Чабырбабы аабы сүрүн уратылара.

Олонхону уус-уран аабы (3 чаас).

Олонхо — улуу айымньы, киһиэхэ гимн. Олонхону толоруу. Олонхоһуттар. Олонхо сүрүн кэрчиктэрин этэр ис номохторун, тылын-өһүн, поэтикатын, этиллиитин уратыларын ырытыы. «Куллугураччы» (речитатив) ньыматынан олонхону аабыга эрчиллии.

Уус-уран аабы маастардарын кытта көрсүһүүлэри тэрийиигэ, уус-уран композициялары бэлэмнээһингэ (6 чаас).

КУРУҢУОК ҮЛЭТИГЭР ТУҢАНЫЛЛАР ЭРЧИЛЛИИЛЭР

1 эрчиллии.

Салгыны эбирийии уонна салгыны таһаарыы өйдөбүллэрин инэрэргэ аналлаах айах иннигэр кумаабыны тутан олорон тыынарга эрчиллии.

2 эрчиллии.

«һуу, бу тугуй?», «һы, мин ону билбэппин», «Ой, наһаа үчүгэй», о.д.а. соһуйууну, өһүргэниини, үөрүүнү санарарга тыынары кэтээн көрүү.

3 эрчиллии.

Этиигэ тыллар логическай бөлөхтөрүн уонна этии кэнниттэн тыын ыларга эрчиллии.

4 эрчиллии.

Дуоскаба учуутал оҕолор билэр хоһоонноруттан быһа тардыыны, өс хоһоонун эбэтэр таабырыны суруйар. Үөрэнээччилэр тэтэрээттэригэр устан ылан, ааҕан көрөн баран, ханан тыыммыттарын болдьох бэлиэнэн /

бэлиэтииллэригэр уонна бэлиэни тутуһан аабалларыгар сорудахтанар.

5 эрчиллии.

Араас ис туругу биэрэн аабыахха сөптөөх этиини булан, (холобур, *уруоккун аах*) аахтарыы, куолас уларыыйытын кэтээн көрдөрүү.

6 эрчиллии.

Этиигэ охсуулаах тыл уларыыйытыттан ис хоһооно уларыыйытын кэтээн көрүү.

Биһиги бэбэһээ ыалдьар ветеранга бара сылдыбыппыт. (Атыттар буолбатах, **биһиги**).

Биһиги **бэбэһээ** ыалдьар ветеранга бара сылдыбыппыт. (Урут буолблтах, **бэбэһээ**).

Биһиги бэбэһээ **ыалдьар ветеранга** бара сылдыбыппыт. (Атын киһиэхэ буолбатах, **ыалдьар ветеранга**).

Биһиги бэбэһээ ыалдьар ветеранга **бара сылдыбыппыт.** (Көһнөрү сурук, откыртка ыппатахпыт, **бара сылдыбыппыт**).

7 эрчиллии.

Бу ос хоһоонун аабыыга охсуулаах тыллары уонна тохтобуллари булаттаа.

Сарсыарда эрдэ турбатаххына, күһүгүн сүтэриэн, оҕо сааскар үөрэммэтэххинэ, олоххун сүтэриэн.

8 эрчиллии.

р дорҕоону санара үөрэнэргэ аналлаах өс хоһоонноро уонна хоһооннор.

Онуоха диэри үрүг тураах — хара, хара тураах — үрүг буолуо.

Эрдэ турбут чыычаах тумсун соттор, хойутаан турбут чыычаах харабын хастар.

Долгун курдук куугунаан,

Сүүрүк курдук чарылаан,

Этин курдук ньирилээн

Эдэр оџо турдубут. (Эллэй)

Кынаттаах кытыгырастара

Кыырт, кырбый икки

Кыра көтөрү

Кыама суох

Кырган ахан эрэллэр. (А. Кулаковскай)

9 эрчиллии.

с дорџоону санара үөрэнэргэ аналлаах өс хоһоонноро уонна
хоһооннортон быһа тардыылар.

Сип гыммыты ситиигэ тийэр, сап гыммыты сапка тийэр.

Саланг киһи сириксэн. Сотору да көстүөх, сордообут. Сарсыарда сайа
охсор

Салгын мүөтүн иһэбин,

Сэбирдэхтэр сиккиэрдэрин

Сэргии истэ турабын. (М. Куличкина)

Сага дьылбыт, көрүн,

Саҕаланна, кэллэ.

Сага кыайыы, үөрүү

Сандаарар күнэ үүннэ. (П. Тобуруокан)

10 эрчиллии.

Дуоскаҕа дорџооннор дьүөрэлэһиилэрэ суруллар: нуонна, ниниэннэ,
наныанна; тататыы, тототуу, тутута, тититэ, татытыа, татутуо; ра, руру, рири,
роро; рарора, рурору, роруро, рирори, рориро; сисиси, сусусусу, сасаса,
сососо, сусусу, о.д.а. Дорџооннору чуолкайдык сангаран ааҕалларыгар
сорудахтанар.

11 эрчиллии.

Нууччалыы скороговоркалары ааҕыыны туһаныы. Проворонила

ворона воронёнка. По Чите течёт Читинка. Мама Милу мыла мылом.

12 эрчиллий.

Биирдиилээн тыллары араас иэийилэри биэрэн сангардыы.

Көр (итэбэтэрдий, күлүү гынан, кыһыран, көрдөһөн, о.д.а.).

Суруй (соруйардыы, мөбөрдүү, элэктээн, көрдөһөн).

13 эрчиллий.

Бэлиэтэммит тыллар суолталарын быһаартарыы.

Хомпоруун хотой таас дьааны чабырбайыгар тахсан даллаарыс гына олоро түспүт да, таннары көрөн олорон, таналайын тансынан, дьабырыйбытынан барбыт. (25 с.)

Эмээхсин онтон саарых курдук гынан эрдэбинэ, Миитэрэй: «Эһиги тугу биллигит?» — диэн сөнгүдүйэн кэбихэр. (34 с.)

Ол курдук нэһи сэргэхситэр, улугу уһугуннарар көрдөөх тыллары бэрт дөбөннүк этэн кэбиргэтэн кэбихэр? (14 с.) (*Амма Аччыгыйа* «Сааскы кэм».)

14 эрчиллий.

Истээчигэ тийэр гына, истээччи харабар көрөрүн курдук олорор хоскүн сийилии ойуулаан кэпсээ (оһолорго барыларыгар эбэтэр табаарыскаар).

15 эрчиллий.

Уруокка үөрэтиллэр айымньылартан геройдар мэтириэттэрин ойуулааһыннары туһанан үөрэнээччилэргэ уруһуйдатыы.

16 эрчиллий.

Үчүгэйдик билэр киһинг мэтириэтин тылынан ойуулаан кэпсээ.

17 эрчиллий.

Арай эһиги ойуурга күүлэйдий сылдьангыт туһахха: соторутаабыта иннибит куобахха түбэһинг, хайыа этигитий?

18 эрчиллий.

Дьибэр кинигэ ааба олорон түннүгүнэн көрбүтүң, чугас ойуурга баһаар буолан эрэр эбит... тугу гыныан этэй?

19 эрчиллий.

Дьибэр соботоун хаалбыккын. Дьонун киинэбэ барбыттар. Эн концерка, сценкаба оонньоохтааххын, бэлэмнэниэххин наада... хайыан этэй?

20 эрчиллий.

Кэллэ диэн тылы олох маннык түгэnnэригэр сөп түбэһиннэрэн санарын.

Люда куоттара сыһан баран **кэллэ**.

Абааһы көрөр киһин кэлбитин туһунан.

Балтыгын (бырааккын) кэтэһэ сатыыгын да суох, ийэбиттэн, аан тыаһаабытын иһин, хоскуттан тахсан: ыйытабын: «*Кэллэ?*»

21 эрчиллий.

Запятай туруутуттан тутулуктанан этии ис хоһооно уларыйыытын кэтээн көрүн.

— Сардаана үчүгэй кыыс буолбат дуо, Мотя?

— Сардаана, үчүгэй кыыс буолбат дуо Мотя?

Текскэ элбэх точка суолтатын быһаар.

Элэмэс сонобос мастар быыстарыгар киирэн абыахта элэннээт көстүбэт буолбута. Ол айыта онон... Кинилэр эргиллибэтэхтэрэ... (ХС, 1974, № 9, 67 с.)

22 эрчиллий.

Бэриллитбит строфа ис номоун быһаартарыы. Дьараайап Баанһа Дьарыктаммат аанһа:

Иккиһин, үсүһүн хаалыыһы —

Ити кылааска бытыктаныыһы... / ХС, 1981, № 1. 120 с.

23 эрчиллий.

Бэриллитбит текст ис номоун быһаартарыы.

Киһи көхсүгэр көстө сылдыар кыната суох. Кини сытыы кыната — өйүн, сүрэбин дьулуура. (*А. Аччыгыйа.*)

Уруокка үөрэтиллибит айымньылартан быһаччы ойууламматах

геройдар мэтириэттэрин тылынан ойуулаан кэпсэттэри уонна уруһуйдатыы.

24 эрчилли.

С.П. Данилов «Өбүгэ өһө» хоһоонун «түгэх сыалын» быһаарын.

Өбүгэ өһө

Кимим этиэй?!

Кимим ыйыай

Эһэлээх эбэм унуобун?

Булбатым дии бэл кыайан

Өтөхтөрүн омоонун...

«Өтөх онно төнүргэстээх.

Сурт кэриэстээх!» — диир өһү

Сүүрбэһис үйэ силлиэтэ

Кыккыраччы мэлдьэһэр.

Арай ити ыар чахчыны

Өһөс сүрэхпит ылыммат:

Төрдүн, кэриэһин умнубут

Тулаайах буолуон баҕарбат.

Төгүрүк тулаайах да киһи

Төрдүн-ууһун билиэхтээх.

Ыччат өбүгэ кириэһин,

Ытыктаан, эргийиэхтээх.

Уйатын уокка былдьаппыт

Туруйалыы аймана,

Уйан сүрэҕим ыарыыта

Өбүгэ өһүн кыланна:

«Өтөх онно төнүргэстээх,

Сурт кэриэстээх буолуохтаах!!!»

25 эрчилли.

Өс хоһооннорун «түгэх сыалларын» быһаарын.

Киһи кэпсэтэн, сылгы кистэхэн, ынах мангыраһан билсэр.

Аан дойду ахтылғаннаах, бар дьон сыанабыллаах.

Тэбиэн саға хара санаатааһар, түөн саға үрүн санаа ордук.

Киһи киһинэн олорор, киһи киһинэн тыыннанар.

26 эрчилли.

Бэриллибит текси ырытын. Суолталаах кэрчиктэргэ араартаан, ааттаталаан, аабыы соруктарын быһаарын.

Көрүн эрэ! Күөл хаба ортотугар хара тумустаах, кыһыл атахтаах, үрүн көмүс түүлээх, хаабырбаан сангарар хопто кыылым устан кылбайа сылдьар. Тыыраахы көтөрүм, иннэ суптуйан, кэннэ сарайан, бүтүннүүтэ кынат, түү иччитэ буолан баран, мас ойуун курдук, күөл үрдүгэр кукүнайа-кукүнайа ууга суптурута түһэн ылар. Ол кэнниттэн тутта үөһэ халлаан диэки өрө көтөн тахсан тыыраахылы тынкынаан, ытаан-сонгоон муннанаар эбит оҕолор! Килбиэннээх киэн халлаан оройуттан көрөн турар аламай манган күнгө үнэрин билбэтим, ол эбэтэр хара орохтоох систээх мунду балыгы сыһа харбаан, онтон абаран ытыырын-сонгуурун билбэтим ини доҕор!

Бу маннык бэйэлээх, күөх толбон буолан көстөр тайҕа кэриир тыам хаба ортотугар, сатыы былыты саататар, аламай күнү аралдьытар, килбиэннээх киэн халлааным күлүгүн төгүрүччү тардан ылан, төгүрүк сир-килэ таас буолан сытар тыымпы күөлүм кытытынан иэгэйэр икки атахтаах биирдэ эмэтэ, сыл баһыгарата-ҕар хара тыам булдун экирэтэ сылдьан ааһара буолуо дуо? (Н. Д. Неустроев «Балыксыт» кэпсээниттэн).

27 эрчилли.

А. И. Софронов «Уолларбыт хорҕолдьун курдук» хоһоонун «түгэх сыалын» уонна суолталаах кэрчиктэринэн арааран аабыы тус соруктарын быһаарын.

Уолларбыт хорҕолдьун курдук

Унаарыччы көрбүт

Уу долгун харахтаах,

Ураты үчүгэй
Уһун дьураа муруннаах,
Хамныыр эрэ
Хайгыы көрөр
Хара дьураа хаастаах,
Сайынны күн тахсар
Саһарбатын курдук
Арыы саһыл хааннаах,
Уус киһи одуулаан көрөн
Онгорбутугар холобурдаах
Ойуу курдук уостаах,
Уута суох көмүс курдук
Уйула суох тиистээх.
Хара солкону хайыталаан баран
Ханыылыы уурбут курдук
Хара ньалбархай астаах...
Хаарыан доҕорбун
Хайыһан көрөөт,
Хара быарым
Хамныар дылы
Хайгыы санаатым...

28 эрчилли.

С.П. Данилов «Ытаама, амарах сүрэбим» хоһоонун ис номоҕун быһаарыҥ.

Ытаама, амарах сүрэбим,
Ытыктыыр, эрэнэ көһүтэр
Ыччаккар эрэлгин сүтэрэн.
Хайыаный, эйигин үөхтүлэр...
Ытаама, мин уйан сүрэбим.

Билигин да бааллар урдустар:
 Үтүөбэр үчүгэй буолааччы,
 Сөбүлээн көрөн киэр хайыһар —
 Өрүүтүн барыстаах хаалааччы —
 Оо, бааллар тиин мэйии урдустар.

Ол урдус кубулҕат мичээрин
 Абыгар сүүттэрбит эбиккин,
 Ол иһин киэлигэр киллээркин,
 Билиэххин билбэтэх эбиккин.

Ытаама, аһыылаах сүрэбим,
 Хайыаный, эрэлгин уордулар.
 Эн бэйэн бэркэ диэн билэбин
 Ытааннар сүтүгү булбаттар.
 Хата, үөр, мин тойон сүрэбим.

29 эрчилли.

С.П. Данилов «Саатал» хоһоонун ис номоҕун биэриини ырытан көрүң.
 Ааҕааччы, эһиги санаабытыгар, айымньыны төһө диринник ылыммытый?

Текстэ	Ис номоҕо
Сыл ааһыа, үйэ устуо Дьон миигин умнуохтара, Мин кэриэһим торҕо буруо Уостарыны уостуоҕа.	Поэт: «Кэмим ааһыа, киһи быһыытынан мин умнуллуом», — диир.
Ол эрэри миигин биир Сырдык эрэл саататар: — Ааһыахтара дии мин бии Тыйыс сахам ырыатын.	Ол эрэн, саныахтара^ баҕар, ырыаларбын.
Ол ырыаҕа мин санаам, Олоҕу, дьону мин көрүүм	Ырыаларга мин өйүм-санаам бүтүннүүтэ баар эбээт!

Баар буолуо, хаалыаҕа Ааттамматах мин үөрүүм.	
Ырыабын аахпыт уол оҕо, Миигиннии сабаҕалаан, Көрүү дьону, олоҕу Мин тыыннаах харахпынан.	Өйүм-санаам бэриллэ эдэр, оҕо дьоннорбор.
Сыл ааһыа, хонук хонуо, Дьон миигин умнуохтара. Ол эрэри олоҕу Мин курдук таптыахтара.	Бэйэм умнуллуом - ол эрэн тыыннаах буолуо мин тылым.

СЫҢЫАРЫЫЛАР

Партитурнай бэлиэлэр.

1.

/ — кылгас тохтобул

// — уһун тохтобул

2.

_____ —ордук суолталаах тыл, тыл ситимэ

3. _ _ _ _ _ тылы уһатан, тардан аабыы

_ _ _ _ _ — оһуобай интонациялаахтык үгэргээн, күлэн, сэнээн, элэктээн аабыллар тыллар.

Уус-уран аабыыга анаан ырытыллыбыт текстэр партитуралара.

П. А. Ойуунускай «Оҕо куйуурдуу турара» кэпсээниттэн уолчаан монолога:

«Эбэккээм! // Көрдөһөр күттүөннээх, / ааттаһар ахсааннаах... //
Үөрэхтэн матарым дьэ кэллэ / — үтэлээ. Үөрэнэн, // үрүҥ күн сырдыгын
көрөөрү, бу үтэ булаары сордоно турабын... // Бэс үөрэ мэлийдэ, / тарбыт
баранна // Хара уу — ааһымтыа... // Миэхэ / биир үөрэнэр сылбын
бүтэрэн, // мүччү түһэрим / бэрт улахан наадалаах. / Ол үөһэ тахсарбар —
// биир үрдүк кирилиз. / Үтэлээ, / эбэккээм, / үтэлээ! Үтүөбүн төлүөбүм: /
үлэһит-хамначчыт иннигэр охсуһуом // **Эбэккээм! /** Хамначчыт-дьаданы
харабын уулара хаарга тохтубат, хабала **айабар таммалыыр, /** харчылаах
куртабар кутуллар. / Мин ону **изстэһиэм!...** // Соххор-доһолон соро-муна
суолга тохтубат, / сиргэ тимирбэт, / солкуобай харчынан кутуллан, /
тойокко-хотукка, / баайга-талаба айабар кутуллар. / Мин ону **төттөрү**
төлөтүөм!... // **Эбэккээм, / үтэлээ! //** Биир сыллаах тахсыбыт **дабайыым**
сууллара дьэ кэллэ // — таннары курулаан / аллараа үөдэннэ, **дьэбэрэ**
түгэбэр, / түһэрим дьэ кэллэ! Өрүһүй, үтэлээ!»

Тураахтаах күүдээх

(Үгэ)

С.А. Саввин-Күн Дьирибинэ

Күрдьүж анныгар **уйаламмыт** / күкээркэй

дьүһүннээх, / Күлтүрүйбүт быһыылаах **Күүдээх эрэйдээх** / Арай
биирдэ, **ас булар сирэ** Адьас биир буолан, атастаспыт эбит — Сарып-ирип
көппүт, сахсайбыт түүлээх, Хаабырбаан сангарбыт / **хара Тураабы** кытта.
Кыоыа хаар кыһалаах, / кытаанах тымныы

кыстыктаах, / Кылыс тыал күөртээх **кыһын обургу кыһайан**, //
Ойобун, / оҕотун мунньан, / оробун кэнэтэн, / Күүдээх эрэйдээх **курдьук**
анныгар көспүт. / Хара Тураах **хаайтарыа дуо**, / халыг үөргэ холбоһон, /
Хаабыргыы-хаабыргыы, **итии сиргэ көппүт.** / Хаарыан сайынна харамнаһан
муспут Хасааһа аһыйаан, / **хара күн кэлэн**, / Эрдэбэс күн эркиннээх, / итии
салгын илдьиттээх / Эриэккэс **итии саас эргийбитин** билэн даһаны, Күүдээх
эрэйдээх **күрдьүгүн анныттан** Көбүөхтээн көбөн, / **күөрэйэн тахсан**, /
Сылаас күн уотугар **сыламныы**, / **кыланныы**, / Сыһы-бөбү сытырбалыы
сылдьан, //

Хантас гынан, / халлаан диэки көрбүтэ: **II** Хаарыан **доҕоро** / **хара**
Тураах хантаһыйан эрэр

эбит! /

Маннай кэлэн **маанымсыйар бадахтаах**, /

Мара быһыы суох, / **майгы-сигили уларыбыт**: //

Күрдьүк диэки **көрбөккө**, / күтүр үрдүгүнэн, /

Кү#х халлааны көхсүнэн, / көбүөхтүү көтөр, /

Ыыр диэки ыксаласпакка, / **ыраах үлүгэринэн**, /

Ытык халлаан ыксатынан, / **ыадайа көтөр**

Буолан хаалбыт **буоппал бэйэтэ**. //

Күүдээх эрэйдээх / **көрө сөхтө**. //

Тизтэйбэккэ эрэ тэлээрэн тийэн, /

Тиит чыпчаал мутугар чэмэс гына олордо. /
Тумсун-уоһун **туора-маары сотунна**, /
Хара **түүлэрин хамынан онгоһунна**. /
«Кетор кынаттаах **күүстээх ыраахтаабытабын**, /
Сүүрэр атахтаах **сүдү тойонобун**»
Диэх курдук, / дэлэйдик тутунна. /
Дэлби кизбирдэ, / диригник даабырбаата. // »
Күүдээх эрэйдээх, / көрөр күндү доборум этэ, /
Бииргэ бултуур бэрт билсиилээбим этэ диэн: /
— Хайа, добоор, / хара Тураах, / дорообо, /
Хаһан кэллин, / хайдах сырыттын?—диэн,
Халыр-босхо бара-бара, / хаардаах бөх быһыттан
Хаччыгынайан тахсан, / хаһытаан ыйытта, /
Тураах атаһа «чонох гына-гына чохонноото». /
Кыбыстан, / «кыйбыннаан хамсаата», / даабырбаата: /
«Чоху—чохуга, баҕа—баҕа! /

Сытыган үөдэн, / сыыскын да ырыта сырыт!» // — диэтэ,, Айаҕа
кытарда, / антах хайыста. / Атаһын кытта аанһа ахтан кэпсэппэтэ. /

Н. Лугинов «Нуоралдьыма чаранар» сэхэниттэн.

Оттон / ытык сэргэ санаа саныыра буолуо дуо? / Са~ наамына. / Кини
мии улаатарбын кэтэһэр. // Хаһан эрэ / мин, / ити былыттары үрдүлэринэн
ойутан иһэн, / халлаан оройуттан супту сурулаан түһэн, / кынаттаах ах-сым
аппын киниэхэ кынтаччы баайарбын кэтэһэр. //

Оччоҕо / мин аптаах батаспынан / эбэбин баттыыр ыарахан санаалаах
былыттар хааһахтарын / хайыта сынньыталаан / киэр үүрүөм. / Аан маннай /
абаҕала-рым көмүс унуохтарын хомуйан, / өлбөт мэнэ уутунан ибиириэм, /
оччоҕо / эр бэртэрэ бэйэлэрэ бэйэлэринэн буола түһүөхтэрэ. / Үөрэн-көтөн
миигин айхаллыахтара. / Биһигии манна / эдэригэр түспүт эбэм, / аҕам
уонна Маайа көрсүөхтэрэ. / Эбэм ымманыа-ымманыа көтө-бөн ылаары

гыннабына / аһары көтөн биэриэм уонна халлаан атын улабатыттан / ийэбин
булан / үтүөрдэн абылым, // атаба суох саллааты тилиннэрэн, / урукку-
тунаабыр өссө чэгийн атахтыам. // Аптаах батаспынан моонньоммут мастары
таарыйыам эрэ кэрэх, / көрүүх бэтэрээ өттүгэр көбөрө тыллыахтара. //
Элиэни уонна дьоло суох ат оҕуһу хара балыыртан босхолуом, // Ба-рытын, /
барытын оноруом... // Тугу да умнуом суоҕа! ... // Ол иһин миигин, / мин
улаатарбын / бары кэтэхэл-лэр.

- Аксенов В. Н. Искусство художественного слова. М., 1962.
- Анализ художественного текста: Сб. статей / Под ред. Н. М. Шанского. М, 1975, вып. 1; 1976, вып. 2; 1979, вып. 3.
- Артобвлевский Г. В. Художественное чтение. М., 1978.
- Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. 2VL, 1979.
- Буяльский Б. А. Искусство выразительного чтения. М., 1986.
- Горбушина Л. А. Обучение выразительному чтению младших школьников, М. 1981.
- Дмитриева Е. Д. Выразительное чтение. М., 1975.
- М а й м а н Р. Р. Обучение школьников выразительному чтению на занятиях по литературе. Хабаровск, 1972.
- Майман Р. Р., Дмитриева Е. Д., Найденов Б. С. Выразительное чтение: Практикум. М., 1980.
- Майорова А. В. Выразительное чтение при изучении художественной литературы. Рига, 1974. ч. 1; 1975, ч. 2.
- Методика выразительного чтения. М., 1985.
- Найденов Б. С, Завадская Т. Ф., Соловьева Н. М., Шевелев Н. Н. Выразительное чтение. М., 1978.
- Осоки н В. В. Формы общения. Томск, 1985.
- Соловьева Н. М. Выразительное чтение в 4—8 классах. М, 1983.
- Соловьева Н. М. Практикум по выразительному чтению. М., 1976.
- Язовицкий Е. В. Выразительное чтение как средство эстетического воспитания. Л., 1972.